

**JOURNAL
OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY**

(New Series)

Editor

P. V. KANE

Managing Editor

GEORGE M. MORAES

CONTENTS

The Autobiography of Tyabjee Bhoymeeah,
Edited with an Introduction and Notes

by

ASAF A. A. FYZEE

Published by the Society

April 1964

London Agents :

ARTHUR PROBSTHAIN

41, Great Russell Street, London, W.C. 1

THE ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

Managing Committee, 1963-65

President :

THE HONOURABLE MR. JUSTICE H. K. CHAINANI, I.C.S.

Vice-Presidents :

SHRI B. N. GOKHALE, M.A., LL.B. PRIN. T. K. TOPE, M.A., LL.B.
DR. GEORGE M. MORAES, M.A., D.LITT. SHRI D. K. KUNTE, B.A., LL.B.

Honorary Secretary :

SHRI V. D. MUZUMDAR, M.A.

Honorary Finance Secretary :

SHRI P. S. NADKARNI, I.A.S.

Joint Honorary Finance Secretaries :

SHRI C. J. SHAH, M.A.

SHRI S. B. ATHALYE, M.A.

Members :

SHRI S. B. ATHALYE, M.A. *SHRI R. E. HAWKINS, M.A.
MISS DURGA BILAGWAT, M.A. *MM. DR. P. V. KANE, M.A., LL.M., D.LITT.
SHRI V. R. BHENDE MRS. NALINI M. PANDIT, M.A., LL.B.
DR. J. F. BULSARA, M.A. DR. V. R. PANDIT, M.A., LL.B., PH.D.
*DR. MOTI CHANDRA, M.A., PH.D. SHRI R. V. PRABHU, M.A.
DR. S. N. GAJENDRAGADEAR, M.A., Ph.D. SHRI C. J. SHAH, M.A.
SHRI H. B. GANDHI, B.A., LL.B. MRS. ASHA V. SHETH
SHRI S. H. GUJAR, BAR-AT-LAW. MRS. BANSARAI SHETH
SHRI K. R. GUNJIKAR, M.A. SHRI P. VENKATRAM
DR. V. V. GUPTA, M.B., B.S.,
D.O.M.S. (Lond.)

*Co-opted.

Government Nominees :

THE MAYOR OF BOMBAY (DR. B. P. DIVGI)
PRINCIPAL, ELPHINSTONE COLLEGE (PRIN. P. S. REGE)
THE CURATOR OF LIBRARIES (SHRI K. D. PURANIK)

Trustees :

SHRI R. G. SARAIYA, ESQR., B.A., B.Sc., O.B.E.
PROF. R. D. CHOESI, M.A.
SHRI M. D. BHAT, I.C.S., (RETD.)

Auditors :

V. H. DESHPANDE, ESQR., F.C.A., CHARTERED ACCOUNTANT
BHOGILAL C. SHAH, ESQR., F.C.A., CHARTERED ACCOUNTANT

JOURNAL
OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BOMBAY

(New Series)

Editor

P. V. KANE

Managing Editor

GEORGE M. MORAES

VOLUME 36-37

Supplement

1961-62

Published by the Society

April 1964

London Agents :

ARTHUR PROBSTHAIN

41, Great Russell Street, London, W.C. 1

TYABJEE BHOYMEAH, 1803—1863

From a photograph, Liverpool, 1853. Line drawing by Sumayya Fyzaa, 1963

THE AUTOBIOGRAPHY
OF
TYABJEE BHOYMEEAH

Merchant Prince of Bombay
1803-1863

Edited with an Introduction

BY
ASAF A. A. FYZEE

BOMBAY
1964

PRINTED AT
THE GOVERNMENT CENTRAL PRESS
BOMBAY

PREFACE

THE LIFE of Tyabjee Bhoymeeah is a veritable romance. His father was a petty merchant. Beginning life as a penniless urchin, Tyabjee did odd jobs, repaired umbrellas, sold onions, hawked old goods, became a pedlar, sold millinery and toys, and ended up as a merchant prince worth 5 lakhs at his death in 1863. But this was not all. He was a man of energy and character. He picked up a little Arabic, Persian, Hindustani and Gujarati during his busy and eventful life. After acquiring wealth and a recognized position in Bombay, he sent his sons to England for a foreign education. A man of broad outlook and modern ideas, he nevertheless kept a close touch with religion. He travelled in Europe, and on his return performed the Hajj; and he was a *mullā* and for some time *āmīl* of Bombay.

Such was the illustrious founder of the Tyabji family. It is not necessary to believe that he was a saint or a paragon. Living the life he lived, he must have been a warm-hearted, hot-blooded, human character, possessing in some measure the frailties which flesh is heir to. But taken as a whole, he was a remarkable and significant figure in the commercial life of Bombay during the first half of the 19th century.

While gathering materials for the biography of his son Badruddin Tyabji, I came across in the papers belonging to my father, the autobiography which I decided to edit, both for its intrinsic interest as the most authentic account of his early life, and because it gives us a specimen of the spoken Hindustani of the commercial section of the community in those days. It is a matter for regret that it is incomplete and does not give us any information about the second half of his career.

I am greatly indebted to my aunt, Her Highness Lady Nazli Rafiya, Nawab Begumsaheb of Janjira, and Janab Atiya Begum Saheb for allowing me access to the books and papers in their possession; to Mr. Hāmid A. Ali for lending me *Akhhāri Amīru'd-dīn Ṭayyibji*, Vol. ii and for sending me some very valuable notes and pedigrees; to Mr. Hadi C. Tyabjee for a copy of the life of Tyabjee by his son Cumruddin; to Mrs. Abdullah N. Futehally for generously allowing me to consult *Akhhāri Amīru'd-dīn Ṭayyibji*, vol. i; to Miss Raihana Tyabji for two charming stories which I have cited verbatim by her kind permission, and to Professor N. A. Nadvi for reading the text of the autobiography with me and helping me with difficult words and phrases.

It is hoped that members of the family possessing old chronicles and papers will read and preserve them, and revive interest in the study of bygone days. My own papers and family records have now been given away to the Bombay University, where they are preserved and can easily be consulted.

This paper was originally prepared in 1944; acknowledgements are due to the Asiatic Society of Bombay for publishing it in their series of publications.

A. A. A. F.

CONTENTS

INTRODUCTION	1
Early Life			..	3
Later Life		11
The Last Phase		21
APPENDIX				i-iii
NOTES	iv-viii
TEXT	ص ۱-۳۰
DEVANAGARI TRANSCRIPTION	..			1-20

ABBREVIATIONS

- (1) *Akh. AT.* = كعاب اخبار اميرالدين طيب علي (٢ جلدين)
 - (2) *Akh. Sh. T.* = كعاب اخبار شجاع الدين طيب علي (٣ جلدين)
 - (3) *Akh. Ty. A.* = [جلد اول مفقود] (٣ جلدين ٢-٥)
 - (4) *Saw.* = سوانح طيب علي بن بهائي ميان بقلم خود
- (2 Copies, A and B)

INTRODUCTION

Tyabjee Bhoymeeah¹ was born at Cambay on the 20th September 1803.² His father Bhoymeeah was a respectable merchant in Bombay. When Bhoymeeah was about 50 years old, he unfortunately lost the whole of his fortune in the great fire which took place in February 1803. His total fortune is assessed by his son at Rs. 20-25000. Reduced to dire poverty, he sent off his wife, Ḥurmat Walī, to Cambay. A few months later Tyabjee was born and was looked after by his grandfather, Haji Bhai. Thus Tyabjee began life by being trained in the hard school of penury.

Bhoymeeah was a Sulaymānī Bohora,³ who came originally from Cambay, and his pedigree is as follows: Bhāi Miyān b. Ḥājī Bhāi b. Jalāl Bhāi b. Ḥājī Bhāi b. Khānī Bhāi b. Ḥājī Bhai b. Pēsi (or Pēshē) Bhai.⁴ According to Tyabjee's mother, Ḥurmat Walī, it was in the time of Jalal Bhai that the family left the Dā'ūdīs and became Sulaymānī.⁵ The Sulaymānīs separated from Dā'ūdīs in 1588.⁶ And apparently the clan did not separate at that time. According to the usual computation of 25 to 30 years for a generation, Jalal Bhai must have lived in the last quarter of the 17th century, say 1675-1700, and it is at that time and not before that they came into the Sulaymani fold. Ḥurmat Walī's words reported by Cumruddin Tyabjee are:

کہتے ہیں کہ جلال بھائی کے وقت سے اپنا کتم قوم داؤدی سے پھر کر
سلیمانی میں آیا⁷

This oral tradition is very interesting, but it does not tell us the exact circumstances which led to this transfer of loyalties.

Neither oral tradition nor written chronicles give us a very clear picture of Bhoymeeah. Apparently he was one of those merchants of the upper middle class who struggle in the realm of trade, acquire a certain amount of wealth, lose it by bad luck, bear up the consequences and go on fighting to

¹ Strictly, Ṭayyib 'Alī ibn bhāi Miyān. This is his own spelling.

² There is some mystery about the exact date of his birth. He himself mentions Thursday, 13 Jumāda'l-ākhir 1216 = 13 Aso Sud, s. y. 1859 = 20th September 1803. Now these dates do not correspond with one another. According to Wüstenfeld-Mahler, 1 Jum. ii, 1216 = 9th October 1801. On the other hand 18th September 1803 = 1 Jum. ii, 1218 and the 20th September 1803 = 3 Jum. ii, 1218. As the great fire is mentioned as having taken place in February 1803, it appears that the 20th September 1803 is the correct date and he was born on 3 Jum. ii, 1218. That there was some doubt as to the date of his birth according to the Muslim computation appears also from the entry in *Kitāb Milād wa Mamāt* (belonging to his son Shujauddin Tyabjee). But 20th September 1803 is repeated at page 113 and also s. y. 1859.

³ The word "Bohōra" means a 'merchant'. For full references see Fyzee, *Ismailī Law of Wills*, p. 3, note 2, and *Ency. of Islām* (Rev. ed., 1960), i, 1254. The *Bombay Gazetteer* and Enthoven's *Tribes and Castes of Bombay* give full and reliable information on the Bohoras.

⁴ *Saw.* 65; See the reference in the printed text, in square brackets. *Akh. TyA.* ii, 3-4; *Akh. A.T.* ii, 10.

⁵ *Akh. TyA.* ii, 4. This is written by Cumruddin Tyabjee.

⁶ *Ency. of Islām*, loc. cit.

⁷ See note 5 above.

the end. Nothing very remarkable is reported about him, but his wife Ḥurmat Walī, the mother of Tyabjee, was a real character and bequeathed to her son many of her tenacious qualities.

It is reported by Tyabjee's son, Amiruddin^s that Ḥurmat Walī was the daughter of a gentleman called Nasrullah. She was of middling height, fair of skin and physically strong. Bhoymeeah had often to come to Bombay on business, and she was left alone a good deal at Cambay. Cambay was then a port and there was no railway connection between Bombay and Cambay. In a boat the voyage took about 6 to 7 days. There was always danger from thieves in Cambay and all residential houses were within the Fort. No one dared to leave the Fort enclosure at night.

The incident here related by Amiruddin Tyabjee with great pride and in his own racy language shows the courage and resourcefulness of this grand old lady.

One night Ḥurmat Walī was alone in the house, Bhoymeeah being in Bombay on business. She heard a sound as of someone breaking the wall of the house. She at once got up and began to listen intently. In those days dacoity was common in Cambay. Robbers went about in bands, broke into houses, bound and gagged the owners and robbed freely. The usual practice was to make a hole in the wall and feel inside with the hand or foot to see whether there was anything like a big box or almirah which would impede their entry. In this case also they followed the same tactics. Ḥurmat Walī saw that a hole was made and a hand was introduced which was carefully feeling round. She was greatly alarmed and her first impulse was to shout for help, but she desisted. She immediately thought of something else. She took the rope of the *jhoola* nearby, fastened one end of the rope to the foot of the bed, and made a noose at the other end. As soon as the burglar introduced his foot through the hole, she fastened the noose on it and secured it firmly. Thus she held him fast and he was helpless. He tried very hard to escape, but nothing could be done. When his companions found that he would ultimately be arrested, and there was a chance of their being discovered, they cut off his head and carried it away. In the early morning, at the time of prayer, Ḥurmat Walī informed her neighbours that she had secured a robber. But when they came to see him, they only found a headless trunk dangling in the air.

Amiruddin Tyabjee relates that in her later years she spent most of her time in prayer and reading the Koran. He says that in 1869 when he returned from England, he found her residing with his brother Badruddin in the "Bārī-Bārī", in the house of his father Tyabjee. He found her quite unchanged in 7 years. She was always seated on a prayer carpet spread on her big chest; thick, silver-framed glasses on her nose, with her Koran on the *riḥāl*. She survived all her children. Tyabjee had arranged that she would have an allowance of Rs. 250 a month and a horse and carriage. The last portion

^s Akh. AT. ii, 32-35.

of her life was spent with Badruddin, her grandson, as the other brothers had to travel about on business. When Badruddin left Khetwadi and went to live in Nesbit Lane, Mazagaon, she went with him, and it was there that she died on 10 Rabī', i, 1291 = Sunday, 26th April 1874. She was born on 8 dhu'l-Qa'da 1191 = 7-8th December 1777⁹, and thus lived for 99 years and 4 months according to the Muslim calendar. Her grandson Amiruddin Tyabjee relates that she lived to the age of 110,¹⁰ but apparently this is a mistake. It is also related that her hundredth birthday was duly celebrated.¹¹

Two further anecdotes may be related which show the independence of her character. Cumruddin Tyabjee writes on Wednesday, the 18th December 1861, that Hurmat Walī, his grandmother, visited him on Tuesday, the 17th December and stayed on to dinner. After dinner she started to go and he asked her to wait until the carriage arrived. To which she replied spiritedly: "Why? Is it not possible to go walking?" "No, grandmother, but why take unnecessary trouble?" She however, declined persistently, and said "Once in the time of your grandfather I went on foot from Baroda to Cambay. There was no money for engaging a cart, so I said; 'Who will recognize us? Let us walk it out! So we took our baggage on our shoulders and off we marched!'"

"And what distance did you cover each day?"

"The distance is 30 marches; so we decided to go 15 miles per day."¹²

Cumruddin Tyabjee reports that while he spoke in Hindustani, she continued to reply in Gujarati, and he says that she was the last person in the family to use the Gujarati language. The point to observe is that in 1859 it was decided formally at a family gathering that Gujarati was to be abandoned, and while every one bowed to this decision and spoke in Hindustani, no one could persuade the grand old lady to abandon the idiom of her ancestors!

EARLY LIFE

The most authentic account of the early life of Tyabjee is preserved in his *Autobiography*, and we shall now give a summary of the important events.

Tyabjee says that on the 25th Shawwāl 1216/9 February 1803,¹³ a fire occurred in Bombay. His father, Bhoymeeah had a shop in the Fort in

⁹ *Milād wa Mamāt*, pp. 5-6, 173-174, 211-212.

¹⁰ *Akh. AT. ii. 34.*

¹¹ *Akh. ShT. i. 253.*

¹² *Akh. TyA. ii. 5-6.*

¹³ These dates are given by Tyabjee himself; here again the discrepancy should be noted. 25 Shawwāl 1216 = 28th February 1802, and 9th February 1803 = 16 Shawwāl 1217, and 25 Shawwāl 1217 = 18th February 1803.

This is confirmed by an altogether independent and reliable source. The Governor of Bombay, the Honourable Jonathan Duncan, reporting to the Court of Directors of the East India Company says that the fire broke out on 17th February 1803. It appears that this Great Fire was accidental. It raged for a whole day and destroyed one-third of the houses within "the Garrison" (The Fort Area proper). 471 houses were destroyed and the damage was estimated at about 50 lakhs of rupees. A graphic account of the Great Fire will be found in *Materials Towards a Statistical Account of the Town and Island of Bombay* in three Vols. (Govt. Central Press, Bombay, 1893-1894), Vol. I, pp. 431-435. An interesting map of the area affected by the fire will be found facing p. 434. For further details, see Vol. III, p. 665.

a lane opposite the house of Ibrahim Nuruddin Chand Bhai Kāgadhi; the shop consisted of miscellaneous European and Chinese goods. His father was 50 years old at the time; the shop was completely burnt down, and the whole of his fortune some 20 to 25,000 rupees was lost.

Bhoymeeah was thus reduced to great poverty, and sent off his wife Hurmat Walī who was in a delicate condition to Cambay for her delivery. Later on Thursday, 3 Jum. ii, 1218 = 13 Aso Sud 1859 = 20 September 1803¹⁴ Tyabjee was born at Cambay. In his early days Tyabjee was looked after by his grandfather, Haji Bhai, who was very fond of his grandson. Hurmat Walī says that sometimes Bhoymeeah used to say in a mood of levity: "This boy, Tyabjee, is very inauspicious! Before he was born all my wealth was burnt to dust and ashes. Now let us see what will come in the future." As soon as Haji Bhai heard these words, he got angry and shouted, "O foolish fellow, never speak such words about this boy. This son of yours will be very auspicious; he will be clever, fortunate and rich; (lit., he will sit in a *pālkhī*, palanquin) and by God's grace you will obtain great prosperity and hapiness in your own lifetime through him!"¹⁵

Tyabjee then, in his own quiet way, observes that it was natural and excusable for a parent to indulge in wishful thinking regarding his children; but in the case of Haji Bhai, it was as if he was reading an exact forecast from the book of fate!

When Tyabjee was only eight, Haji Bhai died. Tyabjee relates that there being no male members of the family at the *fātiḥa* ceremony, he had to go to the bazaar and bring *sopārī*, which was quite a performance for a boy of his age, especially as the *sopārī* was of excellent quality.

His mother Hurmat Walī earned a few pies per day by spinning. Tyabjee one day suggested that if she gave the bundle of yarn to him, he would sell it in the bazaar for a better price. On the first occasion she gave him one or two bundles and he was fortunate enough to sell them at *one* or *one-half paise* more than the usual price, and the old lady was very happy. The neighbouring ladies heard Tyabjee's salesmanship and they also asked him to sell their yarn. Thus he sold 5-7 bundles each day, and his daily income came to about two to three *paisas*, which, in those happy or unhappy days, was sufficient for the daily bazaar.¹⁶

For five or six months he learnt Gujarati with a Mehtaji, and could read and write. He also read 12 *sipāras* of the Koran with his mother. Later he made match sticks and sold them and also did some business in soap. Then he spread a modest mat in the bazaar and began to sell miscellaneous things. He sold old coconuts, dates, soap, matches, miscellaneous things and repaired umbrellas, sitting on the floor. At this time his daily income was 3 to 4 annas per day.¹⁷ When his father Bhoymeeah, came to Cambay, although he was

¹⁴ The discrepancy in these dates has been explained above, at page 1, note 2.

¹⁵ *Saw*, 66.

¹⁶ *Saw*, 67.

¹⁷ *Saw*, 68.

not well-to-do himself, he was sorry at the plight to which his son had been reduced.

At the age of ten, Bhoymeeah brought Tyabjee to Baroda, and in partnership with his maternal uncle, Miyañ Malikji Moosa Khan, Tyabjee started a shop for selling onions. In about a year's time, however, the shop proved a complete failure as Malikji was not a businessman, and Tyabjee incurred a loss of about Rs. 1,000. The creditors were Nizam Ali Isa, and his two sons, Miyañ Chand Bhai Md. Yusuf, and Adamji Motabhoy Locha, and Ibrahim Md. Rafiq Sidhpuri. Tyabjee begged them to accept some jewellery that he had in satisfaction of their claims, and to recover the balance from the shop. He was very anxious to settle these claims and return to Cambay. But they refused and insisted on a charge being given on the family house at Cambay, and this Bhoymeeah refused. Seeing that the creditors were in a nasty mood and not willing to accept any reasonable settlement, Bhoymeeah went to another relation, Nadhr Ali ibn Fazl Bhai. Bhoymeeah told him that the only way to deal with these unreasonable people was to leave Baroda quietly, after giving Nadhr Ali the jewellery and the books of account. When these people found that Bhoymeeah had left Baroda, they would be in a more reasonable mood. So he left the jewellery and the books of account with Nadhr Ali and went away. This uncle of Tyabjee, Nadhr Ali, valued the jewellery at Rs. 700 instead of Rs. 1,000, paid off his own friends and relations in preference to others, and the four creditors took over the shop. The other creditors did not get even "an almond".¹⁸ Bhoymeeah was very angry at this dishonesty, and after a time went over to Baroda and filed a suit. But nothing came of it, the moneys were lost and later, Tyabjee had to pay these debts in full.

In Samvat year 1870/1814 A.D., when Bhoymeeah and Tyabjee came over to Cambay, they were reduced to poverty and were in great distress. They had to sell their old clothes and household goods to maintain body and soul. After a time as things went from bad to worse, Bhoymeeah entrusted his shop in Cambay to Fezhyder, his younger son, who was nine at the time, and left with Tyabjee for Bombay. The shop was of old goods and was at the corner of Jalipur. As there was no place for them to go to, they took shelter in the Jamat mosque. After two or three days, they rented a house at Bangri Mohalla, outside the Fort, at Rs. 3 per month, and "this house" says Tyabjee, "belongs to me now" (circa 1860). Bhoymeeah used to do brokerage work and Tyabjee used to wander about the city with him. After five to seven days Tyabjee, who was a young boy, could not stand the strain, and Bhoymeeah, seeing his condition, had perforce to find him some other occupation. He had an acquaintance in the tin trade, one Saleh Bhai Patrewala, and Tyabjee was apprenticed to him. After a few days Saleh Bhai left Bombay, and his servants did not treat Tyabjee well. Bhoymeeah was then compelled to take Tyabjee along with him again.

Bhoymeeah often visited the shop of one Miyañji Ahmad Bhai Abdullah, the son of Ahmad Bhai, one day spoke to Bhoymeeah and **protested**

¹⁸ Saw. 70.

against Tyabjee being taken round the city. "Why not send him to school with our sons, Sh. Ahmad and Badruddin?" But Bhoymeeah did not take Abdullah's advice because he could not afford the school fees.

Tyabjee however decided, in spite of all obstacles, to go to school. The next day, without telling his father, he got up, cooked and ate his food, and when his father went out to business, Tyabjee went with Miyañji's sons to school. He spoke to the Principal of his father's extreme poverty, and arranged that he should pay the reduced fee of Rs. 1-8-0 per month. Bhoymeeah when he heard this remained silent, and was happy to hear a few words of English spoken by his son. Tyabjee not content with this however went further and suggested that by his own exertions he would earn his school fees. With the help of his school friends the Miyanjiwallas, and some Parsis, he earned two to three rupees a month in supplying stationery to them. In this fashion Tyabjee went to school for about six months.

Bhoymeeah had a Parsi friend, Sheth Barjorji Nanabhai Dawar, who was a partner in the firm of Boyce & Co. They had a big shop of European goods in the building which in 1861 or thereabout housed the Bank of Bombay. Tyabjee was apprenticed to learn work in this firm, and Merwanji, the manager was very kind to him. One Franji Wallace was also apprenticed; he was a relation of Sheth Barjorji and later he became his son-in-law. Merwanji used to ask Tyabjee to pay the daily wages to the workers to the extent of Rs. 50 in small coin, and Tyabjee made Rs. 1-8-0 or 2 per day at the prevailing rates of discount.¹⁹ This addition to the meagre family income was very welcome to his mother, Hurmat Wali; but unfortunately, this state of affairs did not last long. In two or three months the business was closed down on account of heavy loss; this was a terrible blow to Tyabjee and his family.

Near their house of Modikhana, there were a few Bohoras from Ahmadnagar doing business in sewing gunny bags. Instead of sitting idle at home Tyabjee also began to buy old gunny bags, repair them and sell them at a profit. "In other words", says Tyabjee, "I was doing the work of a *mazdūr* at that time."

This business also did not last long. In s. y. 1873/1817 A.D., when Tyabjee was about 13 years old, he took a shop near the well at Gunbow Street. The shop belonged to one Khurshedji Rustomji Wadia and the rent was Rs. 5 per month. The shop was named after "Tyabjee Bhoymeeah." Tyabjee describes in very graphic language the ragged appearance of the shop; the floor mat was torn and old; the wooden plank was dilapidated; everything bespoke of poverty and raggedness; still he took the name of God and went on. They also did brokerage for ships. Tyabjee told his father that if he could get a loan of Rs. 100 only, he would be able to do good trade; but, his father was too poor to lend him that sum. It was however arranged between father and son that Bhoymeeah would provide for the household expenses, while Tyabjee was to keep for himself the profits of the shop.

¹⁹ *Saw.* 72.

Bhoymeeah was a broker and as such he had many friends in all business circles and communities. Tyabjee found this greatly to his advantage, and he also made a little money by entering into small transactions. Next to this shop was the meeting place of a number of Parsi cooks, and these people used not only to gather and sit there, but would also come and sit at Tyabjee's shop. This led to frequent quarrels, and ultimately Tyabjee took another shop next to the shop of Haydar Ali Qasimji at Rs. 8 per month from the end of s.r. 1873. The account of this shop is both entertaining and realistic and I propose to give the description, as far as possible, in his own words: "We gathered all kinds of miscellaneous stuff; we repaired old umbrellas and broken china. There was but one curtain; during the day it served as a shelter against the sun; at night it served as a covering for our bodies. We used to cook our food on the verandah, after removing the wooden planks. We passed a long time like that, and then took a house for Rs. 3 per month, but we continued to sleep at the shop." Nothing can better describe the extreme modesty of the establishment and the hard life they led.

About this time, there was a windfall for them, and they made Rs. 500 out of it. The story shows how sometimes a mere coincidence brings in a small sum of money, which in turn results in better business and bigger profits, and this leads to a complete turn in the tide of affairs. The story of the sacks of indigo is of this character.

One day Tyabjee lost his pair of new shoes. Bhoymeeah was naturally very angry and they began to search for them high and low. In the last resort, they surmised that as there was an empty godown behind the shop, it was a remote possibility that rats might have carried the shoes there. So Bhoymeeah angrily opened the door of the godown and began to search. To his great surprise he found two bundles of indigo lying there. He called his son Tyabjee and began to ask him how the indigo could have arrived there as the godown was not rented and was in fact in a deserted condition. They discussed the possibility that they may be stolen goods kept by some thieves for disposal at a convenient time.

However, as there was no ostensible owner, Bhoymeeah called his sons Tyabjee and Fezhyder, and they carried off the indigo to their own shop. The next day they sold the indigo for Rs. 375. Now they had a capital of some five hundred rupees, and they began to do brokerage on a larger scale. They made money in paper-made parasols, for instance, and gradually their business improved.

About this time Mulla Meherally, a very rich and respectable member of the community, arrived in Bombay from Satara with his family. Bhoymeeah and his sons entertained them as their guests right royally, and rented a good house for them. Mulla Meherally had 200 sovereigns, which were worth Rs. 3,000, and he asked Bhoymeeah to purchase such goods for him as would be profitable for sale at Baroda. Bhoymeeah had long experience of brokerage, and he was able to do good business; and while in the beginning every one insisted on cash, later he had plenty of credit as well. During

this time his turn-over was about five to ten thousand rupees, and although it was only commission work, he entered the ranks of merchants proper.

Times were improving and emboldened by good luck, Tyabjee asked for the hand of Mulla Meherally's daughter, Amīna, but there was no favourable response from him. Later Meherally and family returned to Baroda.

At this time, another piece of good luck helped Bhoymeeah and Tyabjee. One day Tyabjee saw his father bring a cart-load of goods. On arrival at the shop, Bhoymeeah told his son to unload the cart and to keep the stuff, which was nothing else but packages of a kind of boot polish known at that time as "heel-ball." It appears that Bhoymeeah had purchased the lot for Rs. 60 from a shop which was closing down. This brand of heel-ball was much in demand among soldiers, and they made a big profit; at one time, almost the whole of a certain regiment flooded their shop and there was a panic in the lane. Each package, which was priced at one anna, ultimately fetched Rs. 1-8-0. This transaction brought in a net profit of Rs. 1,200. Tyabjee relates that it is impossible to describe the joy of his father at this stroke of luck, and he suggested to his son that his luck being in the ascendant, he should now think of marriage.

At about that time, when Tyabjee was eighteen, he suffered from a serious illness. He does not tell us what the disease was, but he was in bed for about three months. Gradually he recovered and correspondence about his marriage with Mulla Meherally's daughter began. His maternal uncle, Mian Sa'dullah was helping him.

The marriage proved a particularly difficult affair. On account of business preoccupations, Bhoymeeah could not accompany him; and from Cambay only Tyabji's mother and sister Amīna Bū went with him to Baroda. He had only five hundred rupees with him and he expected that his mother would help him with clothes and jewellery. He also thought that Mulla Meherally being rich would help Tyabjee by not demanding a big dowry. As soon as conversations began, the wily Mulla said that it was impossible to think of marriage without proper clothes and jewellery: "If you have no money, why not sit quietly at home?" During all these negotiations Sa'dullah who was Tyabjee's maternal uncle took the side of the youngster, and remonstrated with Tyabjee's mother, his own sister, at her attitude of complete non-interference in these delicate negotiations. In the meanwhile another complication arose; a lady named Sharaf Bū came along and claimed the sum of Rs. 500 which she had lent Bhoymeeah. She insisted on her claim being satisfied and made a lot of noise. Ultimately her claim was settled for Rs. 350. Sundries had taken up Rs. 50, and Tyabjee was left with the meagre balance of Rs. 100 for the whole marriage ceremony. At last Tyabjee was desperate; he went directly to Mulla Meherally and persuaded the old man to agree to the marriage. At the time of marriage another trouble arose. One Abdu'l-Halim who was the local Mulla of the community claimed the sum of Rs. 75 as the sum due by Bhoymeeah to the communal funds. When Tyabjee protested and tried to make further inquiry, he was asked to pay Rs. 5 as penalty as well. Tyabjee complains

bitterly of the meanness of the Baroda people as compared with generous-minded aristocracy of Cambay, to which he himself belonged. As only Rs. 20 were left, he had to go round and beg for a loan. The marriage took place with great difficulty; people were very dissatisfied with the extremely poor marriage feast and procession, and they made many satirical verses and even threw black paint at the bridegroom and at some of the ladies in the procession. Tyabjee's description of his own marriage is full of disgust at the people of Baroda and a keen sense of shame at the exhibition he had made of himself.

The marriage took place about s.y. 1876/1820 A.D. and he brought his wife to Cambay. After a time Tyabjee came to Bombay and on the way it was extremely stormy. In Bombay he found that Bhoymeeah had incurred loss in business and had mortgaged his house at Cambay for Rs. 500 to one Wali Md. Ibrahimji. Gradually Tyabjee took matters in his own hands and cleared up all the debts.

In s.y. 1879/1823 A.D. Tyabjee purchased five trunks full of toys from Framji and Nowshirwan Cama for Rs. 1,500, and started a Toy Shop. This business was most successful and he was known in the bazaar as "Tyabjee Toys Merchant". The shop proved very popular, specially amongst Europeans, and apart from shop sales, Tyabjee took huge trunks full of toys to the residence of rich Europeans. His brother Fezhyder was also very keen on this business and was always ready to run about. Gradually other goods were also taken round and they came to distinguish between good and bad customers. Thus, they did business in thread, needles, tape, bobbins, scissors, pen-knives, and other miscellaneous things.

We can well imagine the way they did business, because till about thirty years ago, the *sui-dhāgāwālā* was a common feature of Bombay life and business. Generally they were Bohoras who went round as hawkers and the owner of the goods had a servant to carry the trunk about with him. Each hawker had an individual cry; and you could see them walking about dozens of miles in the sun, and sometimes resting under shady trees, or even on the pavement, or the steps of a friendly house or shop.

The next business which brought Tyabjee profit was a millinery deal. The firm of Miyanjiwalla had asked Khurshedji Cowasji Goga to import millinery for European ladies. Goga imported three times the ordered quantity, thinking that he would make a large profit. Out of these goods he sold one-third to the Miyanjiwallas and kept two portions himself. Later Goga sold one of these two portions to a Parsi, Hormusji Maju, at a higher price. Then he began to offer the third portion for sale. The Miyanjiwallas and Hormusjee Maju came together and, thinking that no one else would buy the goods, they in partnership offered a low price.

Now, as luck would have it, Goga had kept these trunks at the shop of Nowshirwanji Cama for sale in the open market. Tyabjee happened to go to the shop of Cama, and Cama asked Tyabjee half-jokingly whether he would be interested in buying these goods, especially as Tyabjee went round

selling his wares to the residence of European ladies. Tyabjee looked at the invoice, which was in English and pretended as if he understood everything. He states on oath in his autobiography that in reality he understood nothing, but the stratagem worked. The next day he went with the invoice to Cama and said that he was willing to buy all the goods, if Cama recommended the transactions. A bargain was struck and Tyabjee brought all the goods home, without even knowing in detail what they were. As soon as Tyabjee brought the goods to his shop, "they were transmuted into gold." The Miyanjiwallas fearing rivalry, immediately bought the goods off at double the price; but Tyabjee did not sell the whole lot; he kept about a quarter of each kind for himself. These goods were later sold by Fezhyder who hawked them round at great profit.

In s. y. 1881/1825 A. D., Bhoymeeah asked Tyabjee formally to take Fezhyder as partner, and the firm was named "Tyabjee and Fezhyder", but in the bazaar, generally speaking, everyone knew of "Tyabjee and Co.," and bills were signed accordingly. Things went on like that for a number of years.

During this period there arose another difficulty. The house in which Bhoymeeah and his sons lived was sold to a different owner who increased the monthly rent from eight to twelve rupees. Tyabjee was not agreeable to this, and there were disputes and arguments. In the meantime Khemchand the son of Motishah, who was a great friend of Tyabjee, and with whom Tyabjee had also entered into business transactions, suggested that Tyabjee should leave this shop and take the shop of Hormusjee Bomanji Wadia. Khemchand would see to it that the shop was rented on favourable terms. This shop was well-painted and in excellent condition and was situated in very respectable surroundings. On the one side Tyabjee's neighbour was Dadyseth and on the other Jehangir Wadia. Tyabjee arranged the shop as well as he could and employed all his talents in window-dressing.

In s. y. 1883/1827 A. D., his wife Amīna Bū came from Baroda and returned after a few months stay. Tyabjee's business rapidly improved and his first child, Zainab, was born during the same year. In spite of one misfortune in which Tyabjee lost about Rs. 4,000 his financial strength kept on improving and he attributed his good luck to the birth of his daughter, which in his opinion was a very auspicious event. Amiruddin Tyabji relates that on the birth of Zainab Bū, Tyabjee was so overjoyed that he locked himself up in a room and danced with joy!²⁰

Business transactions occasionally resulted in loss. The loss of Rs. 4,000 was sustained by the unexpected insolvency of three partners, Messrs. Boyce & Co., Mr. Henshaw and a European lady whose name is not properly decipherable.²¹

In s. y. 1884/1828 A. D., Tyabjee's house was purchased by Jehangir Wadia from Bomanji Wadia. The idea was to build a huge building contiguous to

²⁰ *Akh. AT.* ii. 40.

²¹ *Saw.* 85.

his own. Tyabjee was asked to vacate, but he kept on delaying under one pretence or another, as no suitable house was available. At last one day Jehangir Seth and his brother Naoroji Wadia called Tyabjee and spoke affectionately to him. They said that they had been asking him to vacate for a long time, but Tyabjee would take no heed of their notices. Now at last they had decided to remove the tiles the next day and to start demolition work. Tyabjee was in great distress at hearing this, and his eyes filled with tears. He began to ask for further time as no house was available. The Wadias however suggested that he should take a godown in the "English Bazaar".²² Tyabjee said laughingly "But what am I to put into the godown? I haven't any goods!" They however, asked him to come to their office, and were prepared to sell him both millinery and other goods. Tyabjee went to their office, and they sold him goods worth Rs. 4,000, arranged for a godown and recommended him to another merchant, Faridunji Limji, who sold him millinery manufactured by Ritchie Stuart. These transactions made him well known among merchants and his business grew in size and importance.

Tyabjee then records that in s. y. 1885/1829 A. D. his second child and first son Shujauddin was born.

Here the autobiography ends abruptly, and every one will agree with Qamarunnissa,²³ who after carefully transcribing her maternal grandfather's autobiography, regrets that Tyabjee was unable to complete the account of his life and has left us details only of the first twenty-five years.

It is indeed very unfortunate that we have very little material for giving an account of the second part of his eventful life. His early career shows how manfully he struggled against the odds that faced him; in his later years, he went on improving his position; became an important member of the business community in Bombay; travelled over Europe; performed the Hajj; gave his sons the benefit of European education, and died laden with wealth and honour. All this, related in his own direct and business-like style, would have been a fascinating story. As it is, we shall have to be content with the bits of information available in the family records, which are all too few, for an adequate picture of his later life and character.

LATER LIFE

For the life of Tyabjee from the 25th to the 60th year, there are three principal sources, each of which is incomplete, and one subsidiary source. First, we have a short account of his life in English by his son Cumruddin Tyabjee, the solicitor, which is of such value that it is reproduced without any abbreviation in the appendix. This belongs to Mr. Hadi C. Tyabjee, and I am grateful to him for supplying me with a copy and for permitting me to reprint it. This account consists of only two pages, and has a very incomplete pedigree at the end. Secondly, we have an account of Tyabjee's life, by his youngest son Amiruddin in the *Kitāb Akhbāri Amīruddīn Tyabjee*, Vol. ii, commencing

²² I have not been able to find the exact location of this bazaar.

²³ *Akh. Shuj. Ty.*, i. 30.

25 August 1911/1 Ram. 1329. This also is incomplete. It contains some interesting side-lights thrown on the lives of his earlier ancestors, in his own delightfully racy and irresponsible style, but, as is to be expected, it contains very little material of any real value. I am grateful to Mr. Hāmid A. Ali, I.C.S. (Retd.), for allowing me to consult the original and preparing some valuable notes, which he sent to me on the 7th July 1943 from his residence at "Southwood", Mussoorie. Thirdly, some material is also to be found in the first thirty pages of a Gujrati biography of (Ghulām) Abbās b. Shamsuddīn b. Tyabji, entitled *Buzurg Yuwān* by Kalyanjibhai Mehta.²⁴ I am most grateful to Miss Raihana binte Abbas Tyabji for drawing my attention to it, for reading out a number of passages, and for translating — or rather re-narrating — in her own vivid style some of the incidents to be found in that book. And lastly, we have stray remarks to be found here and there in the family chronicles. My thanks are due to the owners for allowing me to use the original *Akhbār* books for my notes.

Cumruddin Tyabjee relates that Tyabjee finally opened a large mercantile firm, was a gentleman of great respectability, acquired a very large fortune and was worth about five lakhs at the time of his death in A. D. 1863.

He moved in the highest society in Bombay and was made a Justice of the Peace before he died. He did not have the time or opportunity to acquire much book learning; in his early days at Cambay he learned Gujarati; later in Bombay he picked up a little English; and he had a fair knowledge of Hindustani. He knew a little Persian and being a Mulla, he must have known some Arabic as well.

He had the highest regard for education, and was one of the first Muslims in Bombay to send his sons to England for education. His son Cumruddin was sent to London in 1851, where he was admitted as Solicitor in 1858. Badruddin was sent to Europe in 1860, where he remained for about eight years and was called to the Bar in 1867. Amiruddin, his youngest son was also sent to England, but being of a lordly nature, he did not do much work, and returned to Bombay as an aristocratic and handsome gentleman at large.

It appears that Tyabjee himself visited Europe in 1853, and on his return voyage, he visited Mecca and Medina. It is most unfortunate that we have no first-hand account from Tyabjee himself of his travels in Europe and of his impressions of European life and manners. On the one hand he was a strict Muslim, as can be seen from the fact that he was elevated to the rank of Mulla by the Sulaymani Da'wat and acted as *Āmil* of Bombay. On the other hand, his business experience, and his general outlook in life made him a believer in modernism and particularly in modern secular education — a combination rare at any time, but almost unique in the first half of the nineteenth century.

Amiruddin Tyabjee relates²⁵ that Amīna bī the wife of Tyabjee had spent her childhood at Satara. The Raja and Rani of Satara were friends

²⁴ 1st edition, 1933; 2nd edition, 1938. Navjivan Press, Ahmedabad.

²⁵ *Akh. Am. T.*, ii. 3.

of Mulla Meherally, and the Rani Saheb used to call Amīna bī "Bahan" (sister). Meherally's was the only house at Baroda which the Rani visited. In Baroda, Maharaja Ganpatrao had great regard for Mulla Meherally, whom the Maharani used to call "Baba Saheb". The Maharani was also on good terms with Amīna bī.

Tyabjee made many friends at school and in business. His particular friend was Sir Cowasji Jehangir Readymoney.²⁶ His son Amiruddin says that he had once occasion to go to the India Office in London. Sir Erskine Perry, who was a high official there at the time, met him very cordially and asked him whether he was the son of his "friend" Tyabjee. When Amiruddin said that he was, Sir Erskine almost embraced him, and praised his father greatly. He said that Tyabjee was distinguished for truthfulness and honesty, and was a man of the highest character.²⁷

Cumruddin Tyabjee relates that he and his father Tyabjee called on Sir Bartle Frere, at Government House, Parel, in December 1862,²⁸ and as there was no special appointment, they wrote their names in the visitor's book and returned. Later in February 1863, they again visited him²⁹ and Lady Frere, and there was a cordial meeting. Another visit is recorded in April 1863.³⁰

Here I would like to give two anecdotes from the life of Tyabjee as related by his grandson Abbas b. Shamsuddin b. Tyabjee. They are to be found in the first thirty pages of the biography of Abbas Tyabjee by Kalyanji-bhai Mehta, and as the book is an attempt at imitating the late Abbas Tyabji's racy style of conversation, I have thought it best to give the stories in the words of Miss Raihana Tyabji herself.

The first story deals with a very clever business transaction by Tyabjee and is as follows :—

A "CLEVER DEAL"

"You young people!" said father (i.e. Abbas Tyabjee) witheringly, "You ought to be ashamed of yourselves! You think yourselves very clever, but let me tell you, my dear (here his spectacles gleamed upon me and I squirmed), there's something to be said for us old fogies, although you mayn't believe it. *We* were taught to use our wits. *We* knew that we would get no sympathy if we ran squealing to our elders every time a difficulty arose, or a problem had to be faced. I can't understand you present-day youngsters! Very little back-bone, and no enterprise whatever!" He paused, then added reminiscently, "Look at your great-grandfather!" We were perfectly prepared to "look at" our beloved and revered great-grandfather, and said so. Whereupon he settled himself more comfortably in his chair and began.

²⁶ *Akh. Am. T.*, ii. 25.

²⁷ *Akh. AT.* ii. 27-28.

²⁸ *Akh. TyA.* ii. 189-90.

²⁹ *ibid.*, 204-205.

³⁰ *ibid.*, 217.

“You know of course, that the family name ‘Tyabjee’ is an abbreviation of ‘Tayyib Ali’? Your great-grandfather, Tayyib Ali, started his career as an itinerant vendor of miscellaneous goods in Bombay. Before that, he and his mother Hurmat Wali had earned a modest livelihood in Cambay copying and selling the Qurani Shariff. Well, as a “pheri” he had to go to all sorts of places right up to Malabar Hill, sometimes. He sold things to Europeans too, — that is how he acquired a smattering of English. He was a very genial personality, and had many friends of all sorts — no bigoted nonsense or narrow-mindedness in our great-grandfather! Well, the name “Tayyaballi” was too long for his Parsi and Hindu friends, so they called him “Tyabji”. And that name stuck. However, Tayyib Ali was clever, honest as the day, and very, very enterprising. He made some money, and set up a business for himself with the help of a prominent Parsi millinery merchant. Did very well, too! One day the owner of the building in which his shop was situated came to him with a face as long as my arm “I say, Tyabji”, says he, “I am in a fix.” “What is up?” asked Tayyib Ali, to whom his friend’s joys and sorrows were quite as important as his own. “You know”, said his landlord, “that I am badly in need of 25,000 rupees? Well, I am. I approached that Parsi millinery sheth, and offered him this building for 25,000 rupees. The old miser started haggling. Said he could not give a pie more than twenty thousand! What is the good of that to me? I said I could not take a pie less than twenty-five thousand. And now we’re stuck. And I don’t know *what* to do!” Tayyib Ali thought a bit. “Is the deal finally off”, he asked, “or is there some loop-hole for further negotiations?” “Not a ghost of a hole” says his friend lugubriously. “That old skin-flint is not going to climb down! No fears! He knows my need, you see.” “Yes”, says Tayyib Ali thoughtfully, “Well look here! What if I take over this building for twenty-five thousand?”, the poor landlord nearly jumped out of his skin with joy! I have no doubt he hugged Tayyib Ali! However — the deal was concluded then and there, to the satisfaction both of the landlord and his sympathetic friend. “But *not*” said father (i.e. Abbas Tyabji) with relish, “not to the satisfaction of that millinery beggar! *He* was simply *furious*! He sent his man with a thunder-and-lightning message to Tayyib Ali. “Watch out”! he threatened “you watch out, that’s all. You have bought that building over my head, haven’t you? How *dare* you? I will break you, my rash friend! The ship from England should arrive a fortnight hence, with consignments for me. You may sit and whistle the season through. And if it ruins your tu’penny ha’penny business, well, you’ve only yourself to blame.” Tayyib Ali was startled and a bit disturbed. And no wonder; for, not many ships could come from England in those days, only two or three a year. This wily Parsi used to get large consignments of cloth from England, and the smaller fry, like Tayyib Ali, bought from him, you see. So, if he refused to do business with them, they were dished! Tayyib Ali swallowed his pride and sent a placatory reply “I assure you that I never thought of doing anything over your head. My landlord was quite certain that his negotiations with you had failed, and that there was no chance at all of your agreeing to his terms. That is why I stepped in. My shop is situated in these premises,

and it would harm me if the house changed hands." A soft answer is supposed to turn away wrath. But did it? "Not a bit of it," declared father with gusto. The Parsi merchant was on the war-path and ruin stared Taryyib Ali in the face. Taryyib Ali stared back and probably winked. *He* wasn't the man to be damped by such trifles. He went home, his brain working at top speed. I am sure he felt quite excited. He was a born fighter, A born fighter!" Father paused, a smile of delight and admiration curving his lips. Then he resumed the narrative with increasing animation, his eyes sparkling, a hint of excitement creeping into his voice. "Taryyib Ali went home and sent for a man he could trust. 'Look here', he said, 'go immediately to the bunder, and don't move a step from there until word comes from the light-house that such and such a ship is entering the harbour. The moment you hear this, hasten to me, no matter where I may be, or what the time of day or night. This is a matter of life and death, so see to it that you do it exactly as I have said'. The man departed, and kept watch at the bunder for about eight days. Then one midnight he brought the news. Taryyib Ali was up and in his clothes like lightning. He was off to the bunder. Then he boarded the bunder boat and set off towards the light-house. He went a few miles, and there was the ship. Those people thought it was the pilot boat, and promptly let down the ladder. Taryyib Ali coolly climbed up and walked in. The Captain was astonished, I can tell you! "Who the devil are you?" he asked. "Don't you worry about who I am!" says Taryyib Ali, as calm and self-possessed as you please. "Kindly take me to a cabin where we can talk undisturbed". The surprised Captain took him downstairs and they both sat down. "Now tell me please," says Taryyib Ali "how much is your cargo worth? And has it been disposed of?" "Somewhere about three lacs", says the mystified Captain, "No it hasn't been disposed of yet. What happens is this, you see. When the ship reaches Bombay, such and such a Sheth sends his *munim* over to us, and we conclude our usual deal and hand over the goods." "Good," says Taryyib Ali. "Now tell me, what is the time-limit for payment? What about interest? How many days does it take to unload your wares?" The Captain satisfied him on these and various other points. "Very good", says Taryyib Ali "now, are you game for a quick deal? I will give you so much, cash down. Payment to be made within three days, and the stuff to be unloaded within two days after that. That means on the sixth day you will be able to re-load your ship. Come on, what do you say?" The Captain listened with popping eyes, examined the proposition, found it good, and closed with Taryyib Ali's offer on the spot. All the legal formalities having been concluded, Taryyib Ali left the ship with a light heart. The next day the ship sailed into Bombay harbour. The Parsi Sheth sent his *gumasta* to see how the land lay. The *gumasta* brought him news that nearly gave him heart-failure. "That Taryyib Ali—, I don't like to imagine the language he was using", said father piously, "when a letter arrived from Taryyib Ali, it said "I assure you, you have no cause for anger against me. It is all a misunderstanding. I am prepared to sell you the English consignment at cost price deducting, of course, my share of the goods." But the diddled Sheth was past all listening to reason. Moreover, he was making

the dangerous mistake of allowing himself to lapse into wishful thinking. "That shrimp Tayyib Ali!" He thought contemptuously, "where is *he* going to get the money from in this short time to make such huge payments?" He underestimated the power of his adversary. Great mistake," commented father earnestly, "to underestimate your foe. That's how the British always get away with it. They make you feel you're top-dog — and — but let's get on with the story. Tayyib Ali was a generous adversary, but there was no sentimental nonsense about him. He received the Sheth's ungracious reply with a philosophic calm, laid his plans, and went ahead with the business. He went to the market, and gathered together all the millinery merchants. Then he explained the whole thing to them and concluded, "The misunderstanding between the Sheth and myself in no way concerns you. I have no desire to harm anybody. If you are prepared to buy your shares of the goods at cost price I am prepared to sell them. I should advise you to take a reasonable view of this matter. Remember there's no chance of getting a fresh consignment for the next three months. The season is upon us, and if you run out of stocks, you and your businesses will suffer! The merchants nodded, and all the stuff was snapped up like hot cakes — or being Indians, let us say *bhajyas*. The Captain was paid off, everything went according to plan, and your great-grandfather was a made man from that moment."

The second story deals with the sensational manner in which Tyabjee secured the release of a Mulla of the Sulaymani community, Shaikh Manşūr.

AN ELEVENTH HOUR ESCAPE

"Friendship!" said father (i.e. Abbas Tyabjee) contemptuously. "There is no such thing these days. You people don't know the meaning of the word. This is an age of ego-culture, and there can be no real friendship between egoists. Every man for himself, and the devil take the hindmost." He took an orange and peeled it deliberately. We knew something was coming, and waited. Father broke the silence at last. "Look at X and Y," he said regretfully. "It's a shame. It's a most disgraceful business. Lifelong friends — why, they've grown up together, played together, gone to school together, worked together — and now look at them. Y betrays X for the sake of a measly promotion, and X goes about raving of death and destruction and bloody vengeance. Makes me sick!" said father. "Self-interest. Self-interest. Self-interest! I don't know what the world is coming to." "But hasn't it been like that since the beginning of time?" one of us asked rather timidly. "Human nature—Human nature!" interrupted father. "Fiddlesticks! Human nature can be changed and shaped and moulded. That's what education is for. To bring out and develop the best in us. But today "education" isn't education at all, really. At least, not in India. It's merely a smattering of this and that — no firm and guiding principles, no proper sense of values, no dignity — nothing but a glorification of selfishness and unscrupulous ambition. It wasn't so in *my* days, I can tell you! We may not have been as clever, or as independent, or as 'intellectual' or as 'aesthetic' as you youngsters, but we were brought up to be real men and

women, faithful to our obligations, to our loves and to our friendships. Personal success, personal ambition, personal profit and gain, personal pleasure or pain — even personal happiness had to give way before the dictates of conscience and ingrained principles. The old people had something in them — something of courage, of enterprise, a spirit of sacrifice — which one seldom comes across now — who, for instance would do for a friend today what grandfather Tyabjee did for his at the time of the Mutiny?" We sat up and clamoured for the story. Father, off his sombre mood, smiled and began :

"This is a story of the days when life wasn't merely a mad scramble for the loaves and fishes of life — preferably someone else's share of the loaves and fishes! Well, it was somewhere between 1850 and 1860 that Tyabjee sent his son, Cumruddin, to England to study law. Cumruddin wrote the most delightful and informative letters to his father. He studied the reactions of the English people towards the Mutiny and described them with insight, accuracy and humour. Tyabjee had occasion to read out one of these letters to the then Governor of Bombay (I've forgotten his name). The fellow was so intrigued and interested that he asked Tyabjee to read out all Cumruddin's letters to him as they arrived. Gradually a friendship grew up between the two men, decent fellow, the Governor! Not like the trash they send out nowadays. However, the '57 rebellion was in full swing. About six months before the historic Massacre of Cawnpore, Tyabjee received a piece of very bad news. A relative of his, Mulla Shaikh Manşūr, had been arrested and incarcerated, in Ahmedabad on the charge of being in sympathy with the rebellion, and, from all accounts, he was a doomed man. In those days, mutineers either real or imagined, got very short shrift from the Government. They were simply hanged, or taken to the banks of the Sabarmati river and shot, and no questions asked. Tyabjee wasn't the man to lose his head and go rushing around in circles in an emergency, but he got badly rattled over this. He thought, and thought, and finally went to his good friend Sir Jamshedji Jijibhai, for advice. The moment Sir Jamshedji Jijibhai set eyes on him he cried out in harrified accents "What have you done, Tyabjee? You know how dangerous it is for people like you to visit people like me these days! If you had to come, why couldn't you have come by the back door? Next time, pray do not be so rash!" "Poor Sir Jijibhai. He knew that the Mussalmans were in the black books of the Government because many of them had taken part in the Mutiny. He was rather "off" Mussalmans in those days. And here was Tyabjee coming and putting him in this awkward position!" Father chuckled. "Must have given the old fellow rather a tummy-ache, what? However, I don't suppose it was very pleasant for Tyabjee either, to be received as though he were a poisonous snake. But the matter was a serious one, and he couldn't let pride interfere with duty. He swallowed the snub and told Sir Jijibhai all about it. "I can't do anything at all. I can't do anything at all", said Sir Jijibhai agreeably but with decision, "and Tyabjee, to be quite frank, I don't see what you can do, either. These are terrible times. Terrible times! No one is safe. A hint of suspicion, a whisper, and.....pouff. You're finished. Done for.

For God's sake, Tyabjee," begged Sir Jijibhai earnestly, "don't go and run your head into a noose for nothing. This is a very very serious matter, and might have the most dreadful consequences." Tyabjee was quite aware that it was a very serious matter, and he had no delusions, either, regarding the consequences of a false step. But a man's life was at stake — his own relative's at that — the whole thing was horribly depressing. He felt very flat, too, for he had hoped that something solid would come of his interviews. However, no use whining. He got up, squared his shoulders, took a courteous leave of Sir Jijibhai — and drove straight for the Governor's house. The Governor was rather surprised to see him. "Well, Tyabjee," he said, "this is rather a pleasant surprise! What brings you here at this time of day? Nothing serious I hope? You look a bit flustered." Tyabjee answered gravely, and without his usual genial smile, "No — nothing particular. I have merely come to bid you farewell." "Farewell?" asked the Governor, startled "Are you going way somewhere?" "Yes, I and my whole family leave for Arabia in a few days." "What! You are joking, Tyabjee, surely." "I am not joking." "But what has happened? Why this sudden decision? No, No, Tyabjee you can't go. Why, we expect people like you to stay and help us, at a time like this!" "I know" said Tyabjee, serious but unmoved, "It is a pity but it can't be helped." "But it must be helped!" declared the Governor. "Why man, we *can't* let you go! We are in a hole as it is — think of the awful impressions it will produce on people's minds if a well-known and influential family like yours emigrates suddenly in a body? What on earth has happened to upset you so?" The psychological moment had arrived; Tyabjee seized it with both hands. "I know all that" he admitted, "but what can we do? Our position has become an intolerable one. We are no longer safe here, being Mussalmans. It is not a pleasant thing you know, to be constantly under suspicion, to be constantly in danger, to have to suffer constant rebuffs and humiliations. . . . We have our pride and self-respect, too, and we prefer to leave our country rather than live in it on these terms and under such conditions." The Governor sat up and took notice. "Something has happened, Tyabjee" he said, "what is it? Out with it." Which was precisely what Tyabjee wanted. He "outed with it" to good purpose. The Governor was impressed. Concluding the narrative Tyabjee said, "I can tell you this, your Excellency, there is some terrible mistake. I know my kinsman, he is a respectable, peace-loving man. He would never, never get himself involved in a mess like this. There never was a man less likely to go in for violence or rioting. If such a man, such an obviously innocent man, can be arrested on mere suspicion, then what safety or security is there for anyone in this country? Today it is Shaikh Manşūr, tomorrow it might be — Tyabjee!" The Governor had imagination and sympathy. He saw the point. "I do understand, Tyabjee," he said, "and I am really very sorry. All the same — all of you leaving like that — it won't look nice you know. Makes it very awkward for us." "I too understand your point of view," Tyabjee admitted. "I am prepared to do my best to spare you, if you on your part, will help me to get my friend off!" "But how can I?" protested the Governor, "Ahmedabad is under martial law, as you know, and I've no say at all in

matters of this kind." But Tyabjee persisted, and finally the Governor gave in "I tell you what I'll do," he said at last, "I'll give you a letter to the Resident of Baroda. Meet him and see what he says. He might be able to help." Tyabjee took the letter and, accompanied by his third son, Najmuddin, left for Baroda forthwith. Travelling in those days was no joke, I can tell you. There were no trains. They travelled by bullock cart, crossing streams and rivers, resting where they could, eating what they could get Well, they reached Baroda at last. The Resident (Colonel Hogg, I think it was) listened sympathetically to all Tyabjee had to say, and then gave him a letter for the Chief Military authority in Ahmedabad. Tyabjee and Najmuddin went on to Ahmedabad. They found that town in an uproar. The son of the Nagarsheth had been arrested and imprisoned, and the whole population was in a regular stew. Well, Tyabjee went to the chief court-martial officer. And whom should he find there but the poor Nagarsheth, come to plead the life of his son! The Nagarsheth was called in first "At!" says the Chokidar insolently, "*joota nikal ke jao!*" (Take off your shoes before you go in). What an insult! But what could the Nagarsheth do? He meekly took off his shoes; in five minutes the poor fellow returned, his face all crumpled up with grief. It was now Tyabjee's turn to go in—"Joota nikalo" (take off your shoes) says the Chokidar to him also. "All right! All right!" says Tyabjee pleasantly "But you go in and announce me first, will you?" The moment the unsuspecting Chokidar opened the door and stepped in, Tyabjee slipped in after him, shoes and all. He walked up to the C. O. and offered the letter. The C. O. read it and said "Sorry", brusquely. "I can't do anything. The fellow is quite obviously a damned rebel and mutineer. You've only to look at his face to know that. I've acquired a lot of experience about mutineers. I can spot a rebel at a glance. And there's no doubt whatever in my mind that this fellow is everything he is suspected of being." Tyabjee of course, was far from being impressed by this sweeping statement, but he only asked very mildly "I suppose you have some positive proof of his guilt?" "Oh rather!" says the C. O. "We've been lucky enough to intercept a letter of his, written in Urdu to some Maulavis in Hyderabad, Deccan. We have people, specially imported from Hindustan, who read and translate Urdu stuff for us, but they can't make head or tail of this letter! It's obviously written in code. That in itself is enough to damn him, don't you think? Why should an innocent man write a code letter to those seditious maulavis in Hyderabad? Stands to reason, I mean to say. What?" Tyabjee's spine had turned to water at the mention of the letter. Could it be? . . . But he showed no trace of his agitation. "Could you allow me to see this letter, please?" he asked "Certainly, certainly. See if you can make anything of it. Come on such and such a day, and we'll have it ready for you". On such and such a day Tyabjee returned, and tried to still the trembling of his fingers as he took it . . . One glance at it, and he burst into peal after peal of hearty laughter. "Oh dear me!" he cried, "Isn't that a joke?" Then he explained "You see, we are Gujaratis, and some of us find it easier to write the Gujarati language in Urdu script. That is what my kinsman has done. No wonder your Munshis had to scratch their heads over it." The C. O. looked a bit hipped at this.

Tyabjee read the letter through and said "There is not one word of sedition in this from beginning to end. Your Munshi himself will tell you so." The Munshi was called. "Look," said Tyabjee to the C. O. "this is a *Gujarati letter* in Urdu script. Let the Munshi Saheb follow me as I read it, and pull me up when he thinks I am making a mistake." The Munshi settled his spectacles on his nose and prepared to do his bit. The letter was rather long, but it contained little besides news of the Jamaat and its affairs. Tyabjee read, and the Munshi droned "Yes. Yes. Yes." Thus, Tyabjee reading and the Munshi "Yes Yes'ing", they reached the last paragraph of the letter. Tyabjee accelerated his speed, the Munshi keeping pace with more and more difficulty, but "Yes! Yes'ing" all the same. Tyabjee read, "These people are creating a disturbance and troubling us all for no rhyme or reason. All is well with us in the reign of the blessed Queen Victoria. May she live long." And so on and so forth. A string of fulsome praises. "Yes. Yes. Yes." "You see?" asked Tyabjee triumphantly handing the letter back to the C. O., "I told you there was nothing in it!" "May be, may be." says the C. O., a bit disgruntled. "But his face, man! His *face*? I tell you I can't be mistaken. You don't believe me, eh? Well, you take a look at his face and then tell me if you don't think I'm right." Nothing could have suited Tyabjee better. He accepted the offer with alacrity, they fixed a date, and Tyabjee presented himself at the office on the tick. But his luck was out. News had just arrived that Nana Saheb had led a massacre against the English in Cawnpore, and the C. O.'s face looked a regular thunder-cloud. (No wonder, poor devil!) Tyabjee thought it better to say nothing, and withdrew, to return a few days later. The Saheb was in a better mood by then, and took him to the prison. Shaikh Mansūr was brought out...but what a Shaikh Mansūr! Tyabjee's eyes filled with tears at the sight of that emaciated figure, nothing but skin and bone, with his ribs sticking out at the sides, a six month's growth of filthy, matted hair and unkempt beard on his head and face, his nails like black talons, his face all crusted with dirt, his sunken eyes blood-shot and desperate. "Look!" says the C. O. "Does he look a respectable man? I ask you! You couldn't ask for a more ruffianly-looking fellow." Tyabjee turned to him in a blaze of anger, the tears rolling down his cheeks. "Saheb!" he exclaimed "Remain for six months in a prison as this man has remained, without a shave, a hair-cut, a wash, let alone a bath; live as he has lived in the midst of misery and squalor and daily, hourly dread listening to tales of shootings and hangings; amongst people who sit counting their last hours, himself not knowing when his own might strike—and tell me, what would *you* look like at the end of it? Do you call this "proof"? The C. O. had no answer ready. He saw the injustice of the whole thing, and Shaikh Mansūr was set free. He was put in a carriage and paraded all through Ahmedabad, amidst jubulations and congratulations. "But the poor Nagarsheth's son" concluded father sadly, "was hanged".

We drew a long breath.

"Thank God." We said fervently, "that great-grandfather could read that letter." "Humph," returned father drily, "*It was a jolly good thing the Munshi couldn't!*"

THE LAST PHASE

In February 1863, Tyabjee appears to have been very angry with his sons Cumruddin and Shamsuddin Tyabjee, but the cause is not known. The entry is made by Cumruddin and shows how greatly the sons respected and feared the old man.³¹

On Sunday, 22nd February, 1863, Cumruddin Tyabjee records a visit of Haji Md. Qasim Saheb, a mulla, to his house for dinner. There he incidentally mentions that as there was no *āmil* in Bombay for some time, the duties were performed by Tyabjee, his father.³²

On the 26th August 1863, Cumruddin Tyabjee writes that his father had recovered after a serious illness.³³

On the 9th November 1863, Cumruddin Tyabjee records that Tyabjee was made a Justice of the Peace. In his opinion Jagannath Shunkershech was responsible for this honour being done to him.³⁴

We now come to the last stage and the account of his illness and death. Cumruddin Tyabjee writes that he had for a long time intended to give a proper account of the last illness and death of his father.³⁵ This was the first important death to be recorded since the *Akhibār* books were started. At the time of their father's death Shujauddin, Shamsuddin, Cumruddin, Najmuddin, Badruddin, and Amiruddin were present in Bombay. Their sister Sakinabi had gone to Baroda as she was not well. Tyabjee was suffering for a long time from diabetes and ultimately, he had a number of painful carbuncles. Gradually these carbuncles disappeared and he was very weak. The pain was sometimes so great that he used to shed tears. Generally he would suffer at night, but the mornings were comparatively peaceful. He had an old Madrasi servant, Abdul Qādir, with whom he used to talk in a jolly manner.

In the beginning the members of the family thought that the boils would gradually subside; but Dr. Balingal warned them that the matter was serious and his recovery was difficult. So his eldest son Shujauddin Tyabjee was sent for and he served his father in his last days.

During the last few days he appeared to improve. On the very last day the doctor said that there was some hope of recovery. The old man sat up on his bed the whole day and talked freely and was in a cheerful frame of mind. When they returned from office on Friday, 2 Jum. ii, 1280/13th November 1863, Tyabjee was cheerful and the sons were with him till 9 p.m. At 11 p.m. he had a coughing fit, but afterwards slept peacefully. Later at 1 a.m. he had another fit of coughing, and he began to sink. The servant became nervous and called Shamsuddin, who seeing his father's condition called

³¹ *Akh. TyA.* ii. 208.

³² *ibid.*, 209.

³³ *ibid.*, 232.

³⁴ *ibid.*, 234.

³⁵ *Akh. TyA.* ii. 258-260.

Shujauddin and Cumruddin. When Shujauddin arrived, his father was in his last moments, but when Cumruddin arrived he had already died. The death was peaceful, although he suffered much agony during the last illness. He thus died on Saturday, 14th November 1863/3 Jum. ii, 1280 at about 1 a.m. in the early morning.

Shujauddin Tyabjee relates that, by a strange coincidence, three days earlier his daughter, Amirunnisa's son, Ali Asghar b. Hasan Ali b. Fezhyder was born, on Wednesday, 29 Jum. i, 1280/10th November 1863; and on Friday, 13th November 1863, it was decided to give him the name of Ali Asghar. During the same night Tyabjee died.³⁶

Somewhere in December 1863, Shujauddin Tyabjee writes an interesting note about his father which I propose to translate literally: ³⁷

"Almighty God, how swift is the revolving sky (*charkhi gardūn*); today it is one month and a quarter since the death of our revered father (*qibla gāh saheb*), but it seems as if it were but yesterday. Although our late father had retired from business for a long time, and all that work was done by us, yet his personality, full of excellent qualities, by its very presence amongst us, was a source of immense strength. His real value to us is even clearer now that we have been deprived of his shadow over our heads. Our late father began writing his own life in this book, but it is to be regretted that time, the deceiver, and the intransigence of the revolving sky did not allow him to complete it. If you consider what he has written, it will be clear that whatever success, wealth and honour he attained was due to his own endeavour and preservance.

"The ups and downs of life which our revered father had seen and experienced seldom fall to the lot of any man. He also had the fullest share of honour both in secular life and in religious affairs."

"A notice of his death appears in the *Times of India*, which contains a brief summary of his life and I am pasting it in this book. Here it is: 'From the overland summary of the *Times of India*, dated 14th December 1863—

'Another sexagenarian of note has passed away from the native society of this city. Death demanded a sacrifice this time from the Mahomedan section of the community, and would have such a one as that community could not make without feeling it deeply. Our local readers will know that we refer now to the death of Tyabjee Bhoymeeah. He was cut down a few days ago in the good old age of three score years and three. He occupied a conspicuous place amongst the native citizens of Bombay too long to be allowed to pass away without an obituary notice.

'Tyabjee was a great many years in advance of his own community in an intelligent discernment of the signs of the times, and in enlightenment of mind. He saw years ago how great would be the advantages of a personal

³⁶ *ibid.*, 240.

³⁷ *ibid.*, 244.

visit to England; and he travelled in Europe, through Great Britain and the continent, with open eyes, and with the greatest profit. He seems to have been the first member of any section of the native community to discern the advantage of an education in England for his sons: certainly, he was the first actually to give his sons the benefit of a liberal and professional education in England. He thus set an example which has recently been wisely followed by others. A millionaire of this city has offered to devote a lakh and a half of rupees to the noble object of sending five native youths, to be selected from different sections of the community, to London for a professional legal education. This is a noble offer, and when made public, will deservedly exalt the generous offerer in the estimation of all liberal-minded men. It should not be forgotten, to the praise of Tyabjee Bhoymeeah, that he adopted this liberal course in regard to his own sons years ago. He lived long enough to reap the reward of his good and wise treatment of them; for he lived to see them all occupying the useful and honourable spheres, for which he had laboured to fit them.

‘He was a man of great energy of character, and of an enterprising spirit. For many years of the latter part of his long life, he was engaged in extensive and successful mercantile enterprises: and probably did more than any other native merchant to establish commercial relations between this city and France. He certainly gave a new and lasting impulse to our French trade. It well deserves to be mentioned, as another proof of his enlightenment, that after closing an active and successful career as a merchant, he spent his last years in retirement, evidently showing that he possessed internal, domestic and social resources, which rendered him independent of outward and public life and activity. He made a name for himself which will live.’”

The character sketch quoted above is brief but adequate and very little needs to be added to it. Shujauddin Tyabjee’s account of his father shows how greatly he respected him.

Cumruddin Tyabjee relates that his father’s temper was quick and sensitive, and he therefore did not enjoy life as he should have done³⁸ Amiruddin Tyabjee relates that he was very religious, never forsook prayer, and never missed the Friday prayers. None of his sons dared to avoid prayers in the mosque!³⁹

Tyabjee and his younger brother, Fezhyder, attended school together and both were clever. Tyabjee was very particular about his things and very fastidious about cleanliness. The books he used to read were kept with such neatness and care that it was impossible to say that they had been read by anyone!⁴⁰ Tyabjee was a good conversationist and a man of imposing appearance. Once you saw him, it was difficult to forget him.⁴¹ His photograph testifies to his grand appearance; there is dignity, repose and

³⁸ *Akh. Ty.A.* ii. 260.

³⁹ *Akh. Ty.A.* iii. 10.

⁴⁰ *Akh. AT.*, ii. 23.

⁴¹ *ibid.*, 27.

cheerfulness which is the result of great strength of character and confidence in himself.

Tyabjee and his brother Fezhyder were on good terms. Fezhyder suffered ill health; both his sight and mind were affected and he died after a long illness. Fezhyder's death was a great blow to Tyabjee.⁴²

FAMILY

Tyabjee and his wife were an affectionate and devoted couple and had numerous children.

1. His eldest child was Zainab Bī. Married to Sh. Dawood Sh. Ahmad.
2. Shujauddin.⁴³ Married Durratul Walī binte Jiwa Bha'i.
3. Sakīna Bī. Married to Jiwa Bha'i. b. Abdul-Ali.
4. Shamsuddin. Married (1) Amīna binte Anwar Ali, and (2) Ḥamīda Begum binte Ḥaydar Ali.
5. Qamaruddīn (Cunruddin). Married (1) Ḥasina bī binte Mulla Luqmānji, and (2) Khāwar Sultan binte Mashhadi Kazim.
6. Kulthūm bī. Married Fath Ali Sh. Ahmad.
7. Najinuddin. Married (1) Darratu's-Ṣadaf binte Fayḍ Ḥaydar, (2) Maryam binte al-Ḥājj Ṣāleh, (3) Durratu'n-Nissa binte Md. Ḥusayn.
8. Badruddin⁴⁴ Married Rāḥatu'n-Nafs binte Sharaf Ali Shuja Ali.
9. Amīruddin. Married Ḥamīda Begum b. Ḥaydar Ali (widow of Shamsuddin).
10. Naḍratu'n-Na'īm. Married Fath Ali Sh. Ahmad.

BOOKS AND LETTERS

Apparently not many letters of Tyabjee are preserved. One letter is preserved in the *da'wat* collection at Hyderabad, Deccan, written in the Gujrati language, and in Arabic character.

He was the author of two known *risālas*. First, his autobiography, of which we possess two autograph copies, and a transcript by his grand-daughter Qamarunnissa, and secondly, a small treatise in the Gujarati language, written in the Arabic character, entitled *Gulbuni Hidāyat*, dealing with the authenticity of the claims of the Da'udis. There are two copies of this book in the *da'wat*, one in Bombay, and the other at Hyderabad. Tyabjee was responsible for converting some Da'udis and bringing them in our fold.

⁴² *Akh. AT.* ii. 31.

⁴³ It may be mentioned that the editor of this text, Āsaf, is the son of 'Alī Asghar Fyzee (Fayḍī), the son of Amīrunnissa, the only daughter of Shujauddin, the eldest son of Tyabjee Bhoymceah.

⁴⁴ His life has been written by his son, Husain Badruddin Tyabji, Thacker and Co., Bombay. 1952. pp. xxiii, 410.

TYABJEE BHOYMEEAH son of BHOYMEEAH HAJEEBHOY

Born at Cambay 20th September 1803, S. 1859

Bhoymeeah Hajeebhoy was a very respectable gentleman belonging to the Sullemanee Community. He had established himself as a merchant in Bombay and was possessed of property worth about Rs. 20,000, but the whole of it was utterly destroyed in the great fire which took place in Bombay in 1803. He was then reduced to absolute poverty and went back to his native country Cambay where his son Tyabjee was born.

Tyabjee showed extraordinary powers of mind at a very early age and he used to assist his father and mother in obtaining their livelihood even at the age of 7 or 8 years by selling match boxes, soap etc. by which he earned 2 or 3 annas a day. This sort of life continued until Sumwat 1870 when Bhoymeeah returned to Bombay with Tyabjee and left his younger son Fyzhyder in charge of the small shop he had established at Cambay. Bhoymeeah took up the business of a broker in Bombay and left Tyabjee in the shop of a plumber to learn that business.

Tyabjee was afterwards removed from that shop and was employed in the shop of Byce & Co. as a sort of a clerk when the smattering of English which he had previously picked up was of great service to him. He left Byce & Co. in S. 1873 when that firm became insolvent and established a small shop where he began to sell gunnies, ropes, mats etc. Tyabjee began to improve his position by his thorough honesty, integrity and industry until he had made about Rs. 1,000 in S. 1876 when he married the daughter of Mulla Meherally who was a wealthy and above all a highly respectable member of the community.

Tyabjee afterwards established a toy shop which gradually became very wellknown in Bombay.

His eldest daughter Zeinab bee was born in S. 1883

His eldest son Shujaodeen was born 28 Shawwal 1244, S. 1885

Shumsoodeen born 21st Zicad 1248

Comroodeen ,, 1st Moharram 1252

Nujmoodeen ,, 24th Ramazan 1257

Budroodeen ,, 26th Ramazan 1259 and

Ameeroodeen ,, 14th Safar 1263.

He at last opened a large mercantile office and was a highly honest and respectable gentleman and was remarkable for his integrity, truthfulness, industry and activity.

He had acquired a very large fortune in his business and was worth about five lakhs at the time of his death in A. D. 1863 (14th November 1863).

He used to move in the highest society in Bombay and was made a Justice of the Peace a little time before his death.

By his own perseverance he had thoroughly educated himself in Gujarati and Hindustani and had acquired a fair knowledge of Persian, Arabic and English.

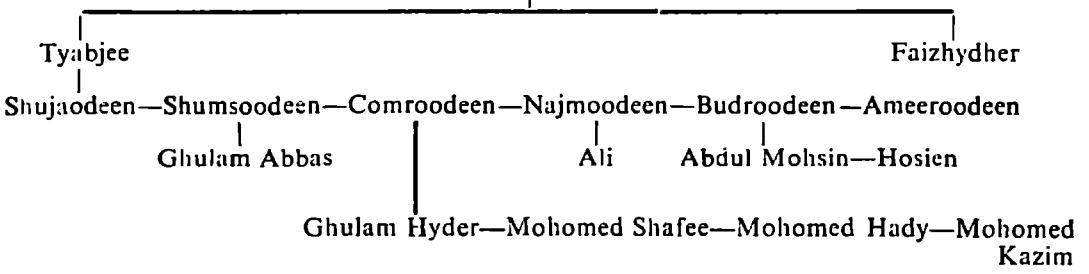
He had the highest regard for education and thoroughly appreciated its advantages and he was the first person in Bombay who sent his children to Europe for education.

Comroodeen was sent to England in 1851 where he was admitted as a solicitor in 1858.

Badroodeen was sent to Europe for education in 1860 where he remained for about eight years and was admitted as a member of the Bar in 1867.

Tyabjee himself visited Europe in 1853 and visited Mecca on his return voyage to India and at this moment there is not a single male member of the Tyabjee family who has not visited Europe at least once.

Bhoymeeah Hajeebhoy

NOTES ON THE TEXT

THE TEXT of the *Sa'wanih* is based upon two Ms. sources, each of which is an autograph of the author. A third copy is a transcript by Tyabjee's granddaughter Qamaru'n-Nisa' preserved in the *Kitab Akhbari Shuja'uddin Tayyibji* (Vol. I, pp. 30 sqq.), but in view of the two autographs, designated A and B, I have not thought it necessary to consult the copy.

A is the corrected copy of his first draft (B) which Tyabjee wrote down in Vol. II of the *Kitab Akhbari Tayyib Ali*. It consists of 32 pages, from p. 65 to p. 87; 17 lines to the page. The *Akhbar* is a strong, leather bound ledger paper book, with margins, and is of the usual foolscap size. The paper bears the water mark "FELLOWS 1859." The book had a brass side lock, which is now broken. Tyabjee writes in a clear *naskh* hand, and his handwriting shows clearly that he tries to copy the current Indian style of writing Arabic, but is not familiar with *nasta'liq* or the Urdu style. For instance, he has no idea of *ya-i majhul* and *ya-i maruf*. The handwriting is neat, well-formed and clear, although it cannot be said to be calligraphic. For a man with so little time for schooling, it is surprisingly good. The last six pages (82-87) are not in his hand, and I have not been able to identify the handwriting of the copyist. The exact date of transcription is not known, but from the entries in the *Akhbar* book it appears that Tyabjee must have copied it sometime between 27th April and 19th May, 1862.

The portion written in the hand of the author is the revised draft of his autobiography, and wherever it differs from B, I have accepted it as the text. Comparing A with B it will be found that while the substance is the same, A represents the fuller and on the whole the more correct version. For the last six pages, I have adopted B, not A, as the basis, because the copyist, while sticking scrupulously to the facts and the language, "corrects" the Urdu of the original draft. Thus the charm of the original is lost and, in the process of reducing it to the usual forms of Urdu, the text loses its value as a specimen of the spoken Hindustani of the commercial circles in Bombay. Thus for the first 26 pages the text is based upon A; for the last 6, on B.

B is the first draft of the autobiography. It consists of 12 pages, 12½ by 8½ inches, 23-28 lines to the page. It has many corrections, interlinear and marginal additions, and is clearly a draft in a very rough stage. It is also in

the handwriting of Tyabjee, but while it is on the whole clear and legible, it is not written as carefully as A. Spelling is not a strong point with the author, and B contains even greater blunders than A. For the reasons mentioned above I have adopted B as the basic text for the last portion, *i. e.* representing the last six pages in the *Akhbar*. The date of B is not known, but it cannot be very much earlier than A and it is safe to assume that it was written about April or May 1862.

In regard to footnotes, I have tried to embody all the main differences between A and B. While avoiding overburdening the text with unnecessary variants, I have not omitted to add anything of interest either from the purely linguistic or the factual point of view. Thus although in the main only verbal expressions have been changed in A, sometimes longer passages from B throw a distinct light on the facts as well.

We shall now examine the text carefully and give a few notes for understanding it better.

N. B.— For the notes marked (N) I am indebted to Professor N. A. Nadvi.

—A. A. F.

- Page 2, Line 2. Note spelling نارشى for پارسى and for دادى سيٺھ the author uses ط for small ط.
- Line 7. بهر تدبير = "for delivery" (N).
- Line 13. Note spelling بوھوت and confusion between ناز and نياز. Also there is no distinction between يانى معروف and يانى مجهول in B.
- Line 14. پرورش کرتے تھے for اوتھاتے تھے
- Page 3, Line 3. اشاره اور کاپہ سے مراد مراد meaning "to speak allusively" (N). But under Gujarati influence it also means colloquially "to speak in a witty or humorous manner." Compare Page 26, Line 4.
- Lines 12-13. Note grammatical confusion.

- Page 4, Line 8. جرعة for جرات Compare Page 16, Line 14.
 Line 10. پیشے for پیسے Compare Page 5, Line 4.
 Line 15. Read شادباشی or شاباشی
 Line 17. Read تیار
 Line 17. Note کرنے والے for کرنے والے
- Page 5, Line 3. The Arabic expression means "Proceed (on thy business) with the blessings of Allah."
 Line 7. بڑوس for بڑوسے
 Line 7. Note the use of لگیان for لگیں
 Line 10. شاک ترکاری Gujarati for "daily bazaar."
 Line 12. تمام for خلاص
 Line 15. بڑھنا for بڑھے Line 13 read بڑھنا and بڑھنا
- Page 6, Line 2. چٹائی Gujarati for ساتھری. Also Line 7.
 Line 6. نیچے is Guj. for نیچوں.
 Line 6. صابون for شاپون.
 Line 13. گاندھے for "Onions."
 Line 15. انفری ہو گیا Guj. "Went to pieces."
- Page 7, Line 1. سروایا "balance sheet," Guj.
 Line 7. زریان pl. of زری Jewellery, gold ornaments.
 Line 12. شانیں?
 Line 15. Pure Guj. idiom.
- Page 8, Line 7. ابلاح is not intelligible. ہالا or ہالہ is possible. B has مذکور which is clear.
 Line 8. کھندوالا Guj. "valued."
- Page 9, Line 8. کورٹ کے باہر "outside the Fort."
 Line 11. دوچے نکل گئے Guj. for "completely exhausted."
- Page 10, Line 1. Arab. "As if he did not understand."
 Line 11. خدمت represents vulgar pronunciation.
 Line 15. Read دعاء for دوات
 Line 16. Read سپلائی Eng. "supply."
- Page 11, Line 2. بھاگیدار Guj. "partner."
 Line 7. مہربانگی for مہربانی.
 Line 9-11. ??
 Line 13. سبب اتارنا is سبب اتارنا (Pers. سبب ?)
 Line 15. دیوالا Guj. for ناداری insolvency.
 Line 16. فہانہ Guj. "fruitless efforts."

- Page 12, Line 2. گون بات Guj. "gunny bags."
 Line 3. نکمی Guj. for نکه
 Line 11. مرہا "Its port or anchorage." The whole expression means "In the name of God, who will guide its (the ship of destiny's) course and anchorage."
- Page 13, Line 1. تشہ for تشیع "abuse."
 Line 13. ابٹک Guj. "profit." Compare Page 25, Line 6.
- Page 14, Line 16. فہوش فہاش Apparently, old goods.
 Line 17. ساندہنا "repair."
- Page 15, Line 9. کولی، گلی "Indigo."
 Line 9. کانسے?
 Line 10. بکھار for بخار "godown."
- Page 16, Line 3. "with enjoyment and health."
 Line 10. تقد
 Line 11. اشرفیاں
 Line 14. "This is what is suitable for us."
 Line 14. جرائع for جرعت Compare Page 4, Line 8.
 Line 17. The general sense is clear, like the Urdu proverb سونے پر سہاگا (N).
- Page 17, Note 1. کانچ کے موتی، سوئی، تاکا، وغیرہ بیچنے والا شخص، مینار or مینارا (نورالمنات، N.)
 Line 6. پس و پیش = ایت و لعل = ایت و لال
 Line 6. اقبال "acceptance."
 Line 16. ہیل بال is Heel-ball. It is "a ball of wax and lamp-black used (a) for polishing the sole-edges of new shoes and (b) for taking rubbings of brasses, SOD. This word had puzzled me completely, and I am very grateful to Prof. Nadvi for this explanation.
- Page 18, Line 15. نوشدان?
 Line 16. پروف "proof."
- Page 19, Line 1. میکر "maker."
 Line 4. عزم بالجزم Apparently corruption of عزم بلزوم (N).
 Line 7. Note peculiar spelling of اٹھ
 Line 8. جھوکم "Crowd."
 Line 10. پار پروسی A Gujarati expression.
- Page 20, Line 1. نبد، نفع "profit." Arab. See also Page 22, Line 12.
 Note 6. نیٹی تر اُترا A Gujarati expression for auspicious conjunction of the stars (?)

- Line 9. ?حروف دوئر نكڙے لکے
- Note 7. سخت or سخت
- Page 21, Line 3. Note Persian proverb.
- Line 4. قد for نڌ
- Line 7. Read بالمکس
- Line 11. چھوٹاے Gujarati influence ?
- Line 13. اٺهر رے Pure Gujarati.
- Page 22, Line 4. پرچورن Guj. "miscellaneous."
- Line 7. شحات "rejoicing at other's misfortune or evil."
- Line 8. ارزال vulg. for رذیل
- Line 9. Pure Gujarati.
- Line 12. بديطا is not intelligible. Is it *nabad* or *band*?
- Line 16. آنڊوں = آنڊوں
- Page 23, Line 3. ?یک بڊام ہوکے
- Line 7. زنگ Guj. for Urdu کانهر
- Line 7. سازن
- Line 11. لاھوٺيا Guj. and Mar. for doggerel verse.
- Page 24, Line 5. یک رقم In this way (?)
- Page 25, Line 2. Urdu گاہکونگی
- Line 3. Note spelling of "tape, bobbin."
- Line 4. تحفه تحائف for تحفه تقاریق
- Line 8. انواس "Invoice."
- Line 9. رقم is here قسم , حصہ or "portion." Compare Page 29 Line 13.
- Page 26, Line 10. Note لہان نہی . Also Page 11, Line 16.
- Line 16. دوبراں "double," دگا
- Page 29, Line 4. Note "Shri" Baroda, a Hindu usage.
- Line 5. ?پارہرتا چلا
- Line 5. کویلو "tiles."

A = अखबार

B = मसबदा

* * * * *

दिसमिल्ला हिरंहमा निर्हीम*

हसवियल्ला व नेमलवकील व नेमल मौला व नेमन्नसीर व लाहौल वलाकूवत इल्ला
विल्लाहिल अली-अल-अज़ीम*

आजके रोज़ दफ़अतन यकवयक (१) दिलपर सुररोहुबूर (१) के सबव अल्लाहतआला के शानीनपर (१) खयाल गुज़राकि अजव अल्लाहकी कुदरत है कि मेरा इवतिदा से नश व नमा कैसा हुवा और अव इनतहा कैसा होता है ; यानी तारीख २५ माह शवाल (२) सन १२१६ मुताबिक ९ फेब्रुआरी सन १८०३ ईसवी के शहर मुम्बाई में बतने मादर हुरमत वली के मोतहम्मिल करीव दो महीने से था और वालिद माजिद भाई मियाँ हाजीभाई के किला (५) में इनाहिम नूरुद्दीन चाँदभाई (५) कागजी के घर सामने (५) की गली में तोहफा (६) तफारिक वीलायती व चीनावी सामान की दुकान थी, उमर हज़रत-अल-वालिद-अल-माजिद की पचास सिन व साल की थी (१) फ़ोमाबैन (१०) यकवयक क़हरे खुदा नाज़िल हुआ यानी तारीखे मसतूर कं फ़ारशी (११) दादीसेत के शादी के माँदवे में से आग लगनी शुरू हुई सो महल्ला के महल्ला जलकर खाक सियाह हो गये (१३)

अकसर लोक गनी थे सो दफ़अतन फ़कीर हो गये, ऊस दारोगीर (११) में हमारे क़िबलागाह की दुकान-व-असबाव म ए तमाम ज़िदगी (११) जो अपनी खास पूंजी करीव बीस या पचीस हज़ार रुपिया की थी सबकेसब वरवाद हो

* Thanks are due to Kumari Indar Kaur for the transliteration into Devanagari of the original Urdu MS.

(१) एकवएक A common expression showing suddenness. The original spelling is preserved.

(२) Synonyms for "joy".

(३) A construction not uncommon in older Urdu.

(४) सवा (Sic.) A and B.

(५) Fort.

(६) A omits.

(७) B घरके सामने

(८) तोहफा B, omits तोहफा.

(९) B करीव पचास.

(१०) B, omits फ़ोमाबैन

(११) Note spelling. ज़—represents current pronunciation among the illiterate.

(१२) B कहरे खुदा नाज़िल हुआ यानी मुम्बाई में तारीख २५ शवाल (Sic) १२१६ मुताबिक ९ फेब्रुआरी १८०३ को बरी आग लगी जिससे बोहोत से महल्लेके महल्ले जलकर खाक सियाह हो गये.

(१३) B उसमें.

(१४) Note very awkward construction of sentence. Perhaps he wishes to say दुकान व असबावे ज़िदगी which would be the Persian construction adopted in Urdu.

गयी, मईशते दुनिया [से] लाचार हो (१) रहे वाद इस हाविसा के बहर तदबीर हमारे वालिदासाहेवा शहर कम्वायत रवाना किये, बाद पोहुंचने के अय्यामे विलादत पूरे होनेपर तारीख १३ माह जमादिल आखिर १२१६ हिजरतुन्नबवी सलअम मुताबिक स १८५९ के माह आसो सुद १३ यौमुलखमीस व तारीख २० सेपतेम्बर १८०३ईसवी मे मुतवल्लिद हुवा और दादासाहेब हाजीभाई इबने जलालभाई इबने खाँजीभाई इबने हाजीभाई इबने पेशभाई (२) के जिल्लेजलील मे परवरिश पाया, दादासाहेब मौसूफ शफ़क़त व रफ़क़त से बोहूत [६६] नेयाज़ प्यार से ऊथाते थे (३) और वाज़ अवक़ात मे जो कलामे अजीबा व मुस्तजीबा दादासाहेब की जबान मुबारक सादिर हुवा, होगा सो जनाव, वालिदासाहेवा [हुरमतवली] यों फ़रमाते थे के :—

तुम्हार वालिद वुजुर्गवार यानी भाईमिया (४) वाज़वक़त खुशतबई मे रुमज़न रुमज़न यो फ़रमाते थे के ए, (५) लरका तय्यबअली बरा ना-मबुरुक, (६) है यानी आगाज़ इवतेदा पैदाइश के माक्रबल तमाम मेरी जिदगीका असवाब सबका सब जलके खाक सेयाह हो गया. (७) अब देखिये आइन्दा क्या जहूरमे आता है. (८) ए कलाम ना फ़रहुन्दा अन्जाम दादासाहेब हाजीभाई साहबने भी सुनते ही मारे खफ़गीके जोरशोरसे बोल ऊथे के; ऐ बेअक़ल इस लरके के हक़मे ऐसा कलामवार दीगर कभूँ न कहना, ए लरका बोहूत मबुरुक है, बरा चालाक व इक्रबालमन्द पालखी नशी होगा, और साथ (९) मशीयते एलाही के तू अपनी हयातीमें बसवव इस लरके के चैन व आराम पावेगा और मा सिवाय इस कलाम के दादासाहेब मुक़द्दस अकसर आरिफ़ आगाही सें साथ हुस्न व बयानसे गौहरमुराद के गंजे उम्मीद को मालामाल करत थे, (१०) वाक़बी के हक़ीक़त मे हरएक

(१) B. दुनिया की मईशत से लाचार हो रहे.

(२) B. om. pedigree दादासाहेब हाजीभाई जलालभाई. This pedigree is most interesting. It is confirmed by Bibi Hurmat Wali (mother of Tayyib Ali) on page 4 of the *Akhbar*, Volume II, where in reply to Qamaruddin Tayyibji, her grand son, she gives the name as पेसीभाई (*sic*). She further says, she does not know the origin of the name and we separated from the Dā'ūdī *boharas* in the time of Jalāl Bhāi.

(३) B बोहूत प्यारसे नियाज़ ऊथाती थी Note :—Confusion between नाज़ and नियाज़ also ती थी in draft and ते थे in text.

(४) *Sic* B opens differently जनाव वालेदासाहेबा सें मारुफ़ व मफ़हूम हुआ है यानी हमारे वालिद माजिद भाईमियाँ साहब अलख :

(५) *Sic* Note spelling, this is Guj. ए and modern Urdu यह
It is important for establishing the current pronunciation.

(६) Possible, but in Urdu ना-मुबारक is more common.

(७) B दुनियामें पैदा होने के पेशतर तमाम मेरी जिदगी जलके खाक सियाह हो गयी.

(८) B क्या उजाला करता है !

(९) for साथ

(१०) B दादासाहेब अकसर अवक़ात कलामे हुस्ने बयानसे मुत्सफ़ करते थे. The sentence shows peculiar grammatical confusion and mistakes.

वालदैन का यानी मावापोका भी खासा होता है के हरएक तौरपर अपने फ़रजंद अरजमन्दों का खुश इक़वाली का वयान करते हैं मगर दादासाहब हाजीभाई का वयान करना कुछ और घब का था जैसा के कोई कितावमें लिखा हुआ वयान करता है। (१)

जब इस अक़ल्लुल इवाद की उमर वरस आथ की हुई के दादासाहब मरहूम व मग़फ़ूर तारीख ९ वी (१) माह जमादुल आख़िर सन १२२५ मुताबिक़ सन १८६६ हिन्दी के रहमते खुदा मे मुसतगरक़ हुई, मरहूम की ज़ियारत में फ़ातेहा के खाने में मुझे खूब याद ह के वाद खाने के सोपारी वमूजिव, (१) दस्तूर के वांतने कों ज़रूर था। इसलिये अमांसाहेवा हालत तशवीश में मेरी तरफ़ तवज्जुह फ़रमा के कहेनी (२) लगे सिवाय तेरे घरमें कोई मर्दकी जात नहीं है और तुजमें इतना कुछ होश है के वाज़ार में जाकर एक सेरभर सोपारी ला देवे, कलाम सुनतेही, (३) जुरअत (४) करके मैंने कहा अम्मांसाहेवा देखो तो सहीह मैं कैसे मज़ेदार सोपारी लाता हूं, तब अम्मांसाहेवाने फ़िलफ़ौर रमाल के छेरेसे शुमारन कुछ पैशे वांद के वाज़ार में भेजा। ए बंदा भी वसुरअत तमाभ वाज़ार में एक शख्स दाऊदजी भाई गुलाम हुसेन पेछान के थे सो उसकी दुकानपर जाकर उसे कहा के मुझीसे एक सेरभर सोपारी दिलवा दीजिये, वह मर्द मुख़लिस उसे वक़्त चलकी अच्छेमें अच्छी सोपारी दिलवा दी सो बखूबी लेकर अपने घरकों चला आया, अम्मांसाहेवा देखकर बोहत शुक्र गुज़ार हुई और शाहवाशे (५) देकर सफ़राज़ किया।

अब आइन्दाका अहवाल यों है के अम्मांसाहेवा घरमे चरखासे? सूत कांतते थे और जब आंती तैयार (६) होती के ख़रीद करने हारे बनियोंकी, बेचते थे (७) मा बैन मे, मैंने एक दिन अर्ज़ किया के अगर अम्मांसाहेवा एक सूत की आंती मुझे दो तो फ़ज़र के वक़्त शांथ के वाज़ार मे जाकर इससे ज्यादा क़ीमत से बेच लाऊंगा (८) बोले वोहत खूब और पहले वक़्त अम्मांसाहेवा मुझे एक या दो आंती सूत की देके भेजा और फ़रमाया अमज़ी अला बरकतिल्ला तआला (९) अलस्सवाह शांथ (१०) के वाज़ार मे जाकर एक या आघा पैशा (११) मामूल (१२) से ज्यादा

(१) B ए तो खासा हरएक माँवापका है के अपनी फ़रजन्दो के तारीफ में कलामे ख़ैर से पेश (sic) आती है.

(२) Gujarati for नहीं.

(३) A and B sic, for वमूजिव

(४) A and B sic for modern कहने.

(५) B सुनतेही.

(६) A and B sic for जुरअत

(७) Sic both A and B.

(८) For तय्यार.

(९) B आंती तय्यार होवे जब सूत के ख़रीदने हारे बनिये आकर ख़रीद ले जाया करते थे.

(१०) B अगर ए आंती मुजी दो तो मैं अज़आफ़ क़ीमत से फ़ज़र के वक़्त में सांत जाकर बेच लावूँ

(११) B omits Arab. phrase

(१२) B. सानेत

(१३) Note peculiar spelling of modern पैसा B पैसा

(१४) For मआमूल

कों बेचा और घर आया। अम्मांसाहेबा अज़हद ज्यादा खुश हुये और बलायें लेनी लगे फिर तो रोज़बरोज़ उस काम की तरक्की होने लगी, अम्मांसाहेबा की देखादेखी सैं दूसरी औरता जो परोसे (१) थी सो वह भी कहने लगियाँ (१) के भाई तू अपनी मां की आंतिया बेच लाता है उसके सात इतनी हमारी आंतिया बेच लादे, मैंने कहा बोहूत खूब, फिर तो हररोज़ पांच या सात आंतिया बेच लाने लगा उसमे करीब (१) दो तीन पैसों का फ़ायदा होने लगा, घरकी शाकतरकारी कों क़फ़ायत होता चला (१) कई रोज़ (१) ऐसा मुआमला जारी रहा [६८] और वह काम तो फ़क़त फ़जर के सात वज़ीतक ख़लास होता था फिर (१) कई पांच या छे महीने गुज़ेराती मेहताजी के पास फिरता रहा। उसमें थोरासा लिखना पड़ना (१) सीखे और उस मावाद में अम्मांसाहेब के पास क़ुरान के वारह सिपाराह पड़ी (१) फिर कई (१) रोज़तलक दीवासलाई की गंदियाँ बनाके बेचना शुरू किया फिर (१) उसके साथ कुछ शाबून वगैरा ख़रीद व फ़रोख़्त करने लगी, फिर चन्दरोज़ के वाद चौक के वाज़ार में असर के वख़्त साथरी लगा के तोहफ़ा तफ़ारिक बेचनी लगी और दिनको चेतारीकी (१) वाज़ार में मिया अबदुल्ला मुजल्लिद (१) की दुकान के सामने (१) ज़नी पुरानी खज़ूर और नारियेल भी बेचनी लगी और कई रोज़ पेथ (१) के वाज़ार में यूसुफ़जी गोधरिया (१) के दुकान के वांक के नीचूँ (१) ज़मीनपर शाबून व दीवासलाई व चीनी काम व काग़ज़ व काग़ज़ की छतरिया वगैरा मनियारा की साथरी लगा के यक मुहूत गुज़ारी, गरज़ ई के हररोज़ तीन या चार आना पैदा करते थे, उस अरसेमें (१) वालिद माज़िद भाईमियाँ मुम्बाईसैं (१) कम्बायत कों आई, अगरचे उनका अहवाल तंग था मगर हमारा हाल देखकर शरमाने लगे और कहने लगी ऐसा हलका पेशा क्युं तूने एख़तयार किया है। गरज़ ई के ई हालत में दस बरस की उमर कों पोहची और सन १८६८ हिन्दी साल में अपनी साथ बरोदा कों ली गई और आपनी हमारे ख़ालूमिया मलीकजी (१) मूसाख़ान की शिराकत में कान्वे (१) की दुकान निकाली उसका बरा तूल व तवील किस्सा है, अलग़रज़ वारह

- (१) B परोसे
- (२) B सो ओ भी कहोने लगे
- (३) B अलबत For अलबत्ता
- (४) B जिस (से) घर की शाकतरकारी मुयस्सर हुआ।
- (५) B चंदरोज़
- (६) Sic for फिर
- (७) The Urdu इ occurs for the first time.
- (८) for पढ़ें B omits all this from ख़लास होता था onwards
- (९) for कई.
- (१०) B चितारी की.
- (११) ज़िल्दगर.
- (१२) A omits सामने.
- (१३) Sic Note spelling for पेठ in Urdu
- (१४) So in B. A. कोधरिया.
- (१५) B दूकान के नीचूँ.
- (१६) B फिर.
- (१७) A बम्बई.
- (१८) B मलकजी.
- (१९) B गांधे.

महीने में कारखाना अफ़रातफ़री (१) हो गया। करज़दार व मुहताज हो गई, बीमार भी हो गई बेपार मे भी बोहत नुकसान हुआ, खालूसाहेब शरीक थी मगर ऊनसे कुछ ना सुधरी दुकान का हिसाब किताब देख के सरवाया निकाला ऊसमें करीब एक हजार रुपया का नुकसान नज़र (१) आया [६९] लाचार हो गई देखाके अब इस रोजगार से दस्तवरदार हुई सिवाई चारा नही, ऊस मामले में अपनी सुलेमानी भाईयोंकी भी करज़दार थी यानी मिया निज़ामअली ईसा व अबनाने मिया चाँदभाई मोहम्मद यूसुफ व आदमजी मोताभाई लोचा (१) व जीवाभाई मोहम्मद रफीक सीद पुरी वगैरा थे, इन लोकोंसे इलतिजा (२) की मुझी हालमें एक हजार रुपया का खसारा है सो वह हजार रुपयां का जरियाँ (५) मेरे पास है सो मै तुम्हें देता हूं और वाकीका सब इवज दुकान में है और जो ऊगरानी मुजिव इस सरवाई के तुम्हारे हवाले करता हूं (५) वहर तौर मेरा जिम्मा पाक करो (७) और मुझे अपने वतन मालूफ़ कों रवाना करो (६) इस बात पर हरचन्द राजी न हुई और इसरार यह करने लकी के तुम्हारा कम्बायत में घर है सो हमी लिख दो इस की शान में, अगर चे पूरा न होवे तो घरसे वजह (१) कर लें (५) वावाजीसाहबने कहा क्या ज़रूर है देख लो तुम्हारा सब इवज पूरा होता है। शरज़ वह लोक हरगिज़ न समझे और घर का कवज़ः करने को, नीयत फ़ासिद कर बैये और सरकारदरवार की घमकियां वतानी लगे, वालिदसाहब ऊनकी शरारत से खौफ़ ज़दा हो कर (११) वह जो अपने पास एक हजार का ज़ेवर (१२) था सो हमारे दूसरे खाल नज़रअली इवने फ़जलभाई जिसके घरमे रहते थे ऊनसे सलाह कई के ए (१०) जो ज़ेवर मेरे पास है सो तुम रख लो और मै तो यहांसे ख़ुफिया निकल जाता हूं। और वाद मेरे जाने के इ लोक सवराजी होयेंगे किस वास्ते के इ लोगोंको ज़रा मेहनत तो है लेकिन सबकों पूरा पैशा मिलेगा और नाहक मुझे तसदीह देना चाहते हैं (१३)। यों कहे के सरवाई की चौपरी हवाले कइ और कहा इस मुजिव सब बात लेवे और जो कमती हो (१०) सो ज़रियाँ से पूरा कर दो मगर इसका विलअक्स हमारे खालूसाहब इब्लाह (१५) ने क्या किया के ज़ेवर अपनी मरज़ी मुजव घरमें खंदवाला एक हजार [७०] के बदले सात सौ ओ वजाए और जो करज़दार अपनीवाले (१५) थे उनकों पूरे, पूरा

(१) Guj.

(२) Sic A and B, for नज़र।

(३) B लोजा।

(४) B अरज़ किया।

(५) Jewellery.

(६) B और वाकी एवज सब दुकान में है सो और ऊगरानी तुम्हारे हवाले करता हूं।

(७) B और मेरा पल्लव पाक करो।

(८) B अपनी वतन जाने की रज़ा देवो।

(९) Sic for वज़ा।

(१०) B कहेनी लकी तुमारा कम्बायत का घर है सो हमी निशान में (?) लिख दो।

(११) B वालिदसाहब खौफ़ ज़दा होकर दरने लगी।

(१२) B जरियाँ.

(१३) B omits sentence from और नाहक.....चाहते हैं।

(१४) B जो खसारा हो।

(१५) Sic A B मज़कूर।

(१६) B अपनी वगवाले।

दे दिया, और वह जो दुकान में माल था सो वह चार शख्स करजदार मज़कूर (१) ले बैठे और दूसरे परचूरन करजदारों को यक हब्बा (२) न दिया, सो उनका तकाज़ा वाक़ी रहा ए सब करज वाद यक मुद्त के हमारे वालिद कों और हमकों देना परा और वालिद मारे गुस्ता के फिर बरोदा जाकर उन चारों पांचों शख्स के ऊपर गायकबार सरकारमें फ़रयाद कई मगर वह रिश्वती सरकारमें गरीब कों कौन दाद देता है, आखिर वह लोक जो खुर्द बुर्द कर गई ऊसमें से यक हब्बा न मिला, हैरान पशेमान होके साकित रहे (३) अब मखफी न रहे जब सन ८७० कृ. हिन्दी में हम वापबेते निकलकर कम्वायत आयी जब बोहूत तवाहीमें गिरफ़्तार रहे मारे लाचारी के घरका असवाव और जूने पुराने कपरे बेच के खाने लगे बंदा बाज़ारसे बेच लाता था ऊस मावैन में जलीपुरके नाके ऊपर वालिदसाहव हम मिलके जूना पुराना सामान लेकी दुकान निकाली चंद अय्याम वमूश्किल तमाम गुज़रान किया आखिर वावाजीसाहवने देखा के वचरवाल घरपरा खच वस नही होता और बोहूत तंग हो गई, लाचार होकर फिर अजमे सफ़र वम्बई का किया और कम्वायत की जो दुकान थी सो भाई फ़ैज हैदर वरस ९ की उमर के थे सो ऊसे सोंप के तवक्कुल करके हम दोनों वाप और बेता सन १८७१ हिन्दी में वम्बई (४) चली आयी और अपनी मस्जिदमें उतरे, कोई दूसरा मकान मुयस्सर न हुवा वाद यक दो दिन के भार कोत बंगरी महल्ला (५) में तीन रुपये किराई से वोही मकान जिसके हम हालमें मालिक है (६) ऊसमें सुकूनतली, वावाजीसाहवने दलाली का पेशा इखतेयार किया, मञ्जी भी अपनी साथ लेके फिरने लके दिन पांच या सात ऊनके हमराह फिरने से मेरी तो दूची निकल गयी मेरी हालत देखके लाचार हुई तव यक पतरेवाला सालेहभाई करके उनका आशना था, ऊसकी दुकान पतरेका काम सिखने को विथाया मगर थोरे दिन में वह शख्स अपनी वतन कों गया, मज़कूर के नौकरों की वदचाल देखी और घमन फ़ूकने से चेहरा मैला रहे (७) सो ना गवारा [७१] सो उथा लिया और फिर अपनी साथ लेके फिरने लकी, अकसर मियाँजी अहमदभाई की दुकान पर जाया करते थे। सो यक दिन मियाँजी के लरके अबदुल लतीफ़ नी वावाजी से कहा तुम इतनी छोटी वन्ची कों अपनी साथ ले फिरते हो ऊस करते बेहतरी बात है क हमारे लरके शैख अहमद व वदहीन के साथ अंकेज़ी इस्कूल में पड़ने भेजो जिसे तुमकों फ़ायदा होगा, ई वात सुनकर वावाजीसाहवने इस्कूल में भेजने का खेयाल न किया, लेकिन धरमें आकर मुझे कहेने लगे वात तो सब दुरुस्त है मगर मेरी पास वुसअत कहां है जो इस्कूल का खर्च पूरा करूं (८) लेकिन बंदा ने इस वात कों क अन्ने लम तसव्वर (९) करके इस्कूल में जान को मुसम्मम इरादा किया,

- (१) B मसतूर ।
- (२) B दूसरे मंगनीहारों को यक वदाम न दिये ।
- (३) B चूप रहे ।
- (४) B मुम्बाई ।
- (५) बेकरी और पंगरी is not clear B फिर दो दिन दिन भारकोत मारकेत में बंगरी मोहल्ला ।
- (६) B omits वोही मकान.....है ।
- (७) B घमन फ़ूकने से सारा वदन हमेशा सेयाहफ़ाम रहे ।
- (८) B जो महीने के यक दो रुपिया का खर्च करूं ।
- (९) B पकर लिया ।

दूसरे दिन फ़जर में जल्दी खाना पका खा पी के अजम तरफ़ इस्कूल के किया, मारे गुस्ताखी के वावासाहवसें इ राज़ जाहिर भी न किया वो अपनी काम कों बाहेर सिघारे, बंदा बनवना के मियाजीवाले लरको को मिल मिलाके उनकी हमराह वखूबी इस्कूल में गया (१) मास्तर मुसम्मा फ़िरंगी विलियम साइज़लिन या उससे दो बात गरीवाना व मुफ़लिसाना करके देर रुपिया का महवार भूकरंर किया ऐ वात सुनकर वावाजीसाहव भी दममार गये और अंग्रेजी में जवान को कुछ चूचान सुनकर जरां खुश भी हुये लेकिन बंदे ने मुवालेगा किया और कहा के महवार की तरफ़से आप कुच घवराव मत में अपनी हलचल व चालाकी से इस्कूल के लरकोसें कोइ तरह की खिज़मत करके पैदा कर लेके इस्कूल का खरच पूरा करंगा, खुदा करेगा तो आप कों तकलीफ़ न होगे, वाकई में ऐसा हुवा कि हम इस्कूल विरादर (२) में से खुसूसन मियाजीवाले शैख़ अहमद व खुरशीदजी फ़रीदूनजी घारीवाले का भाई मिसवाफ़ी (३) वरज़ूरजी और फ़िलोमामा का वेता शोहरावजी वगैरा दूसरे एक व दो लरकोकी खिज़मत (४) व खुशामद करने दोआत (५) कलम व कागज़ व कलम तराश वगैरा जिन्स व हवायजे सप्लाई (६) करनेसे वखूबी महीना में दो तीन रुपियां हासिल होती चली (७) वालिदसाहव भी वोहूत खुश व खुरम रहे, कुच तकलीफ़ न पोहची करीव ६ महीने गुज़रे मगर वालिदसाहव ने एक अपना दोस्त (८) सेठ वरज़ूरजी नहन्नाभाई दावर मेसेसें वाएस (९) कंपनी में भागीदार थी (१०) हालमे जिस मकान में वम्बई बैंक की ऑफ़िस थी (११) उसे मकान मे उनकी बरी योरोप शाप थे, वहां ले जाकर मुझे सुपुर्द किया, (१२) वहाँ वाईसवाला मेहेरवानजी बरा कारभारी था और फ़रामजी वालिसवाला वह भी था, ताज़ावारिद तरबीयत होने कों आया था सेठ का खेशी था फ़िर दामाद हुआ (१३) हम दोनों हमसिन व हमअसर बाईस कंपनी परवरिस पाते थे, वरज़ोरजी सेथ की बरी मेहेरवानगी थी जिस कारखानामें हररोज ५० रुपिया का खुरदा परचूरन मज़दूरी व पोस्त आफ़िस के खरच

(१) B बंदा बन वनाके फथी तूती पोगाक से मुलन्वस होकर रुबराह मियाजीवाले के घरकी पकरी ।

(२) हम मकतवी मे ।

(३) Illegible in A? B omits ।

(४) Sic A and B represents common erroneous pronunciation in Bombay.

(५) For दवात B. omits ।

(६) Eng. "Supply" commonly used in Commercial Circles in Bombay.

(७) B दो तीन रुपियां की हासिलात होती चली ।

(८) Sic. A and B. B adds; फारसी ।

(९) 'Boyce'

(१०) B या ।

(११) B है ।

(१२) B वह उसकी दुकान थी, वोहूत बरा कारखाना था, उसके पास लेजा कर तरबीयत होने कों सुपुर्द किया ।

(१३) B मज़कूर तो बर जोरजी सेठ की साली का लरका लगता था वाद सेठ मज़कूर का दामाद भी हुवा ।

के लिये बांटने कों मुझी मिलते थे^(१) इन दिनों खुरदा का चलन ५० फ़दिया^(२) का था और परचूरन आना के तीन के हिसाबसे देते थे उसमें हर एक रुपिया में साफ दो पैसे का नफ़ा था । हररोज देर या दो रुपिया का फ़ायदा मिलता था कीशा^(३) तो खूब ताज़ा रहे, हररोज शामको खरमें आतीही अमांसाहबाकों मूथी भरके पैसे देनी लगी फिर क्या पृच्छते हो अमांसाहबा इसवन^(४) उतार के बलाएँ लेने लगी मगर किसमूखने न चाहा थोरे अरसेमें करीब दो या तीन महीने में ओं^(५) कारखानाका दिवाला निकला और बंद हुवा, हमभी लाचार होकर खानानशीन हो बैथे, सब घरके लोक वरे गमगीन रहे बोहत से ईधर ऊधर फ़ापे^(६) मारे मगर ऐसा मकान फिर कब नसीब होता है मोदीखानेके घरके परोश में नगरी गोनपात^(७) के सीने हारे बोहरे रहती थे उनके देखा देखी निकामी बैथ रहनेसे उन बोहरों की साथ गोनपात खरीद करने गिरिन चौग में हररोज असर के वक्रंत जूना पुराना वारदान^(८) खरीद करना और सिलाके^(९) पैजे को नज़ा करना गरज़ मजदूरीका पेशा करने लगी, हमारा कोई खरीदार न हुवा^(१०) मारे लाचारीके^(११) हिंदी सने १८७३ के मागसीरमे बंदे की तेरा^(१२) बरस की सिन व साल थी^(१३) के किलामे गन वाव के कुई के सामने^(१४) खुरशीदजी रुतमजी वारया^(१५)की दूकान पारशी एदलजी बातली वालेके परोशमे थी^(१६) सो पांच रुपिया किराइ^(१७) मुकर्रर करके ली,^(१८) और तय्यवजी भाईमियाँके नामसे दूकान निकाली और फ़ती^(१९) तूती चताई बिष्टा तूताफता पेश तख़्ता लेके विसमिल्लाह मजरहा व मरसाहा [७३] बोले और वांजूतवाले मियाँ इब्राहीम के साथ जहाज़ के मलून मे भी फिरने लगी^(२०) यहांतक के हमारे इस्कूल

(१) B रोज करीब पचास रुपिये का खुरदा सराफ के मार्फ़त मुझी मिलता था, वास्ती सामान सोमान अंग्रेजों के मकानपर भेजा जाता था व पोश्त आफिसके कागज़ों के देने के लिये ।

(२) Equal to four pies of the former Indian coinage system.

(३) B कैशा कीसा 'Pocket' ।

(४) Ur. नज़र उतारना. Perhaps from Per. सिपन्द ।

(५) Sic for वह ।

(६) Guj ।

(७) Gunny bags.

(८) old paking cloth.

(९) After repair.

(१०) B omits whole passage from मोदीखाना के घर.....खरी दार न हुवा ।

(११) B लाचार होकर ।

(१२) बंदा फी उमर तेरह बरस की थे ।

(१३) B गनवाव का क़ोवावाला चकला ।

(१४) Sic A and B

(१६) B वारिया के सरीका एक मकान था जिसके परोस मे हाल एदलजी बातलीवाले की दुकान है ।

(१७) B किराया ।

(१८) B वह दूकान के दर महीने पांच रुपिया किरायासे बैथे ।

(१९) Urdu फ़ती ।

(२०) B मगर मखफ़ी न रहे के वाईस कंपनी मे सें निकलकर दूकान लगाई करीब एक या देर महीना के अरसेमे उस दिन में हम मोदीखाना मे नौरोजजी नारियलवालेकी चालमें रहेती थे और इब्राहीम बांजूतवाला वगैरा नगरी बोहरे गोनपात सीनी और बेचनीवाली सब परोसे थे, इब्राहीम के साथ जहाज़ोंपर वांजूतके साथ भी जाती थी ।

विरादर फ़ारसी लोक तानावतिश्ना^(१) करने लगी मगर अफ़शोश तो ई था के बहर मिन्नत^(२) वावाजीसाहब अजं किया^(३) के अगर यक सौ रुपियां क्ररज हसनासे मदत करो तो बख़ूबी रोज़गार कर सकतां हूं ई मुनकर वावाजीसाहब गमगीन व गमनाक हुई^(४) हत्ता के रो दिये और फ़रमाया के वेता अगर मेरे पास ईस वस्तु सौ रुपियां होते तो तेरेसे कुछ ज्यादा नहीं^(५) खुदाकों रोशन है अगर कोई ऐसा ज़ेवर होता तो भी मैं देता मगर इतना दिलासा दिया के तुम तुम्हारी दुकान का खर्च कोई तरहसे पैदा कर लेओ और जो ज्यादा हो सो तुम अपनी पास रखो घरका खर्च खुराकी पोशाक में क़िफ़ायत कर दूंगा।^(६)

वस हम अपनी दुकान काम ले ऊथी^(७) मगर यक सबव^(८) था के वावाजीसाहब की कोशिश अज़हद ज्यादा थे यानी वावाजीसाहब कों वरे लोकों में बोहूत पेछान थी आफ़िसवाले और वरे छोते बेपारिजों से वक्रफ़ियत अच्छी रखते थे, आप जो दलाल थे सो हरहर किसिम की रक़म बेके व बिकावे^(९) तो इसमें से थोरेसे अपनी बनक के होवे^(१०) सो निकाल लेवे ऊसी कीमत के मुजिव देवे अलवत वज़ार के भावसे उसमे क़िफ़ायत होवे फिर वंदा भी ईघर सोल्जर व सेलर जो कोई हात लके तो उसके साथ फ़िरके जिन्स व असबाव व लिबास व कपरे दिला देवे^(११) इसमे दस्तूरी व दलाली का लाग लगावे बहर तौर हररोज रुपिया अघेलेसे न जावे वावाजीसाहब के बाहर फ़िरनेसे तमाम वाज़ार की खरीद व फ़रोस्त का अहवाल सब मालूम होता था उसमे वरा फ़ायदा था हरयक माल का लेनेवाला और बेचनेवाला मालूम होता था^(१२) आहिश्ता आहिश्ता दुकान बख़ूबी जमने लगी नसीब के कम यावरीसे यक कवाहत दरपेश हुई के पारसी लोकों की जितने भतियारे^(१३) थे इन सबकी बैथक हमारी दुकान के पास यक वरा ओता वाज़ूपर था इस पर थी^(१४) वाज़ बक़त जवरन हमारी दुकानपर भी बैथे तो अपनसे कुछ बोला ना जावे कोई चीज़ दुकान की हात लगी तो चुरा

(१) For तस्नीह Abuse ।

(२) Sic Persian बहरमिन्नत ।

(३) B differs considerably और नगरी बोहरों के साथ गोनपात खरीद करने असरके वक्त गरीनचौकमें भी जाती थी और वारदान सेनी कों नगरीयोके साथ मज़दूरी कों जाती थी फ़िरई वात वावाजी साहबकों बोहूत नागवार गुज़री के अंग्रेज़ी व हिंदी व अरबी लिखने पडनी के साथ मज़दूरी का पेसा (पेशा) नागवार लगता है इस माबैन में दूसरे भी हमारे हमस्कूली फ़ारसी लोकोंने जंससे गैरत दामनगीर हुई मगर अफ़शोश तो ई था के वावाजीसाहबसे अरज किया के

(४) B के आंखोंमें आसू भर आये ।

(५) B adds मगर मेरा हाल तो बोहूत तंग है ।

(६) B और ऐसा देनेलायक जेवर भी नहीं, मगर तुम दुकान से जो पैदा करो तो अपनी पास रखो घरका खर्च में उया लेवंगा ।

(७) A sic. B वस हमनी बिसामिल्ला बोल के दुकानपर यकचताई विछा के बैथे ।

(८) Before this clause B adds : दूकान में माल तो खुदाके नाम के सिवाई और कुच नहीं ।

(९) For बेचे व बिकावे ।

(१०) B तो उसमे से थोरेसे उस कीमत के मुजिव ले आवे ।

(११) B तो उसके साथ फ़िरके माल व कपरे पहनेनेकी दिलावी ।

(१२) B omits this clause ।

(१३) B पारसी लोकके बबरची यानी भतियारे थी ।

(१४) B थे ।

भी जावे और हमेशा दंगाफ़साद तो जारी रहे^(१) ऊससे हमारा तो नाकमें दम आ गया हमकों आजिज़ कर दाले आखिर दूसरा मकान तलाश करना परा अलगरज़^(२) मिया हैदरअली कासीमजी के परोसमें मोतीशाह वनीयेकी सामने एक दुकान थी सो आठ रुपया माहवारसे किराये हिंदी १८७३ के अखीर के सालमें लिये और मुतमक्किन हो बैठे^(३) कुछ फ़ूश फ़ाश ईघर ऊघरसे जमा करके ले बैठे^(४) जुनी पुरानी छतरियां सांदनी लगी^(५) चीनी के वरतन भी सांघते थे दूकानका परदा जो दिनको साया के लिये लतकाते थी सो वही रातकों ओर के सोते थी और^(६) ओते पर तखते आरे रखकर खाना पकाती और कई रोज इस हालत में गुज़रान किया बाद फिर एक मकान रहने के लिये तीन रुपिया किरायेसे लिया. लेकिन रात को सोने का इत्तिफ़ाक तो वही ओतेपर रहा इस दारोगीर में एक सबव हुवा के मेरे पांवके नई जूते गुम हो गई बोहूत घुंटे लेकिन पता ना लगा आखिर एक गुमान गालिव हुवा शायद इस दूकान के पिछारे एक सूनी बखार थी चुव्वे ले गई होंगे बाबाजीसाहब बहुत खफ़गी के मारे वह बखार के दरवाज़े खोलकर जूंतियां घुंदने लगे, देखाके दो बरे गथ्ये गूली रंग^(७) के काम थ्रे रंगीले यां खादी के परे हैं^(८) देखते के साथ थोहुत तअज़ुब हुई गुस्सा भी भूल गई और आहिशना मुझी बुला के केहने लगे के तैय्यव देख तो सही ई क्या वला है ई बखार तो खाली वीरान है किसीके पास कीराये से भी नही^(९) ई किसका माल होगा। तशवीश करते खयाल गुज़रा शायद पिछारी की मकान में निज़ामअली इब्ने दोस्त मोहम्मद जो हमारे दामाद [७५] भाई शेख दाऊद के चचाकी दुकान थे^(१०) और वह मर्द आदमी का फ़कत चोरियोंका माल लेने का सरीह रोज़गार था सो इसने किसीका माल लेके अपने वचाव के वास्ते सूना व पुराना मकान देख के दवा रखा होगा वक्त चूका के ले जाने के वास्ती, यों बोलकर मुझी और भाई फ़ैज़ हैदर के तरफ़ देख के इशारतन कहा के क्या देखते हो अल्लाताला की तरफसे मायदा ऊतरा है^(११) अपनी मकानमें ले चलो हालमें कोई मालिक नही के तुम को पूछेगा, फ़िलफ़ौर हम सबकासब माल उथा के अपनी मकानपर ले कई और फ़जिरमें ऊसके जो खरीदार थी उसकों बुला के बेच दाला और रुपिया पवना चार सौ के रकम हनीअन मरीअन^(१२)

(१) B और छाकतपनेमें क़ज़िया व फ़साद भी बोहूत बरने लगा।

(२) A अरज़ B अलगरज़।

(३) B अलगरज़ बाजार में मोतीशाह वनीयाके सामने हैदरअली कासिमजी परोसमें काउसजी तास्करकी दुकान थी सो फ़ी हिंदी १८७३ अखीर आय रुपया माहवारकों किराओ लिये और मुतम-क्किन हुई।

(४) B इघर इघरसे जमा करके विस्मिल्ला मजरीहां व मुर्साहा पड़ी।

(५) So in B. A जूनी पुरानी कागज़वर (?) छतरियां सांद सोन के बेचनी लगी।

(६) B दुकान का परदा जो दिन को विलगाते थे सो वही रात (को) आघा विछाते और आघा ओरते थी।

(७) B देखते हैं एक दो बरे गथ्ये गूली रंग के अलख।

(८) B कामयें रंगीली या खादी व वासती के परे हैं।

(९) B गुस्सा तो ऊतर गया और आहिस्ता मुझी बुला के केहनी लगे के तैय्यव देख तो सही ई क्या वला है अलख।

(१०) B मगर भाई ई माल रखने का एक सबव खयाल में आता है के इस बखार की पिछले रस्ते पर निज़ामअली दोस्त मोहम्मद यानी अपनी शेख दाऊद के चचाकी दुकान है।

(११) B अल्लाताला के तरफसे तुम्हारे पर इनायत हुई।

(१२) B omits Arabic phrase।

कर गई अलहमदो लिल्लाहे वल मिन्नते अव तो करीव पांच सौं रुपिया की पुंजी फिर जराजरा दुकान का काम भी तरक्की पर आने लगा, कुच नई कागज की छतरियां के पेतीया (१) लिये उसमें भी खूब फ़ायदा मिला फिर यक सबव और महमूद हुवा के यक मुद्दत के बाद हमारे खसर मुकद्दस मुल्ला मेहरअलीसाहब मए कबीला सतारासे तशरीफ़ फ़रमा हुवे (२) सो उनके वास्ते खासा यक मकान उतारे के वास्ते लिया (३) और हक्के जेफान मए इकराम आलीशान वजाने लगी (४) चंदरोज वम्बई में (५) इसतिक्रामत फ़र्माई और मौसूफ़ के पास कुच नगदियांत (६) से था इसमे दो सौं (२००) असरफ़ियां तीन हजार रुपिया का इवज़ वालिद माजिद के हवाले करके कुच माल खरीदने के लिये फ़रमाइश की (७) के वरोदा के लिये क़ाविल तिजारत की मुफ़ीद हो सो दिलवाई [१०] (८) वालिदसाहब इस वावत में खूब माहिर थे फिर क्या पूछते हों हाजामाकुन्नानव्वगी वरी जुरअत के साथी छाती कुशादा करके बाज़ार मे जिन्स तिजारत खरीद करने लगे लोकोने देखा के यहां का मामला तो नगद है फिर तो ऊधार बी देने लगे असल में जो होवे शेर ॥ अच्छी फिर शेरके दर दस्त शमशेर (९) वह रुपियों की हिम्मत से कोई दस पांच हजार का मामला ऊलत पलत किया, अगरचे हक़ीक़त में उसमे दलाली सिवाय कुच ज्यादा नफ़ा न था [७६] (१०) मगर बेपारियों की गिनती में आई और इस सबवसे बाज़ार का लेन देन जारी हुवा और हमनी सआदत का वक़्त ग़नीमत जान के मुल्लासाहब मौसूफ़ की लरकी जो हाल में हमारे क़बीला है उनको ख़ितवा किया मगर उसका जवाब पज़ीरा न मिला (११) इकवाल में लैतो लाल करके फ़ुरसत को ग़नीमत जाना वाज़ अजुजुर दरपेश करके फ़रमाया के इनशा अल्लाह हमारे वतन कों पोंहचे पर जवाब शाफ़ी व काफ़ी देंगे (१२) लेकिन मख़फ़ी न रहे के ई लरकी की शादी साल आइंदा मे जरूर जहां किस्मत होगी वहां करेंगे हमकों ताख़ीर मंज़ूर नहीं (१३) यों फ़रमा के तरफ़ वरोदा रूबराह (१४) हुई और

(१) B पेतां *Sic for* पेटियां.

(२) B फिर यक सबव महमूद हुवा के यक मुद्दत के बाद १८७५ में मुल्ला मेहरअलीसाहब मए कबीला दरख़नसे तशरीफ़ लाई.

(३) B सो उनके लिये यक किराये का खास आत रुपियां महवार का मकान लेकर उसमें उतारा दिया.

(४) B omits.

(५) B मुम्बाई.

(६) B नगदियात.

(७) B उसमें दो सौ अशरफ़िया नफ़द निकाल के वावासाहब के हवाले किया और फरमाश की अलख.

(८) B के तिजारत के लायक जो मुफ़ीद जानो सो हमारी वास्ती खरीद करो.

(९) B omits clause.

(१०) Some Persian phrase difficult of comprehension (?)

(११) B फिर क्या पूछते हो वरी जुरअत की साथ कुशादा छाती करके बाज़ार में से जिन्स हेलकला (?) कुछ लोहा कुछ मंरीयारा (?) वगैरा खरीद कर दिया कोई भी उधार देने को पशोपेश करे तो उसे वक़्त नगद दीई जावे खरीदी में दूसरा तो सेवाई दलाली के कुछ हासिल न था।

(१२) B वक़्त ग़नीमत जान के मुल्लासाहब मौसूफ़ की लरकी जो हमराह थे उसको ख़ित बह किवा मगर हाल तो लैतो-लाल करके फ़ुरसत कों ग़नीमत समझी और वाज़ अजुजुर दरपेश किये।

(१३) B इनशाअल्लाह तुमारे सिवा दूसरा खरीददार भी कौन है।

(१४) B मगर एक शरत के साथ के तुम साल अइंदा में शादी कर लो तो ख़ैर नहीं तो हम को ताख़ीर मन्ज़ूर नहीं।

(१५) B इसे गुप्तगु में तरफ़ वरोदा के सिदाहारे। A (*sic*) for Pers. रूबराह।

हकीकत में हम मजबूर थे कौनसे पूंजी थी के ताज़ा वारिद नया सेया दूकान का काम छोर के यहां से मए क़वायल वरोदे तलक शादी कों जावें लेकिन वह वाहेबुल अंतिय्यात (१) की अजव क़ुदरत है यक थोरासा अरसा गुज़रा होगा के एक दिन देखतां हू (१) के वावाजीसाहब जोरशोरसे चले आती हैं और साथ यक सामान का भरा हुवा गारा भी है, फ़रमाने लगे जल्दीसे यह गारा खाली कर लो इसमें कुच नही है फ़क़त हीलवाल (१) के परीके है सो खाली कर लिये और हम हंसहंस के केहने लगे के वावाजीसाहब ये क्या वला ऊथा लाये हो सो आप फ़रमाने लगे के फ़क़त ई सबका रुपिया (६०) शाहट दिया हूं इसमे क्या नुकसान होने का है, इन दिनो हम बाज़ार में से थोरे थोरे हीलवाल यानी कालेरंग की बत्तियां लश्करी सिपाहियों को बेचनी के लिये ला रखती थी, मगर वह हलके बाज़ार किसिम के लेकिन यह हीलवाल तो उमदा अंकरेज बाज़ारी वरे शापवाले वाक्स्तर कंपनीवाले की थे इन दिनों उसका कारखाना बंद होने के सबब से सामान शाप का बेच दालते थे (१) करके वालिदसाहब कों रस्ते मे जाते थे सो बुलाकर कहा के भाईमियां ई हीलवाल तुमारे लरकों की बाज़ार में दूकानपर सब विक जायेंगे खरीद कर लो (१) नाहा होते आखिर रुपिया (६०) शाहथ कों थेरा [७७] तवक्कुल करके ले आये (१) खैर हमने उसे लोंछलांच साफ़ करके खासेपुरी के वांदने लगी, साने कुदरत का तमाशा देखो लश्करी सिपाही लोकों ने रास्ते में जाते जाते वह हीलवाल साफ़ करते देखे सो दफ़अतन दूकान की तरफ़ जुके (१) और यक या दो बत्तियां ऊसमें से खरीदी हरयक की कीमत यक आना दिया (१) जब अपने मकान पर जाकर अपनी तोशदान पर इस्तेमाल करके अपने रेजमंत वाले दूसरे सिपाहीयोकों बताई उसकी झलकबोहत प्रूफ़ हुई (१) अपनी रेजिमंत के ऑफ़िसर को भी बताये वह भी देख के बोहत खुश हुवा इस हीलवाल का मेकर देखकर यानी बनाने हारे के नामसे वाक्किफ़ होकर कहा ई मेकर वरा नामदार है और दूसरे सिपाहियों कों इशारा किया के तुमसे बन सके तो सब के सब खरीद करलो (१) वह सब रेजिमेंट के सिपाही लोक सुनते ही अजम विलज्जम करके पहले मरहूलेमे कोई दस या पंदरा नफ़र हमारी दूकानपर आके हलकां वरके खरे रहे और केहने लगे हम सबकों यक यक रुपिया का देओ

(१) B अल्लाह।

(२) B थोरासा अरसा गुज़रा के यक सबब सआदतमन्दी का गुज़रा।

(३). Heel-ball (S. O. D.)

(४) B मगर ये हीलवाल अंग्रेज बाज़ार वरे बेपारी वाक्स्तर कम्पनी का भागीदार एदलजी वाक्स्तरवाली मशहूर हैं सो वह अपना भागलाग छुरा कर सामान वातलिया होगा।

(५) B कहा के भाईमियां ई तेरी कामकी जिनिस हैं बाज़ार में तेरे लरकोकी दुकानपर निकाल होगा।

(६) B तवक्कुल करके गारा भर लाई।

(७) जुके।

(८) B अब साने कुदरत का तमाशा देखो ऊस हीलवाल से बत्तियां लेके ऊसपर के हवा के सबबसे फ़ूग चरी हुई पुछती थे सो यक लश्करी सिपाही ने रस्ते जाते देख के हमारी तरफ़ मुत्बज्जेह होके यक या दो बत्ती खरीद किया कीमत भी हरयक बत्तीका एक आना लिया।

(९) Cl. omitted in B.

(१०) B हीलवाल की गोती को तलब किया और उसका मेकर यानी बनाने हारे का नाम देखकर कहा के क्यों नहोवे ई असल मेकर बोहत नामदार है।

हमने उन लॉगांका खरीद करने का मुसम्मम इरादा देखा तो क्रीमत बड़ा दिए और एक और एक रुपिया आठ दाने बेचे सो करीव पंद्रा या बीस रुपिया का विकरा क्रिया (१) फिर तो थोरे कलाक के वाद करीव सौ या देर सौ सिपाही का शोकूम आन परा सवकों देख कर हम घवरा गई और दूकान के दरवाजे बंद करलिये और पारपरोसी सब देख के घवराने लगे (२) सामने भीतीशाह सेथ के गुमास्ते पूंछने लगी के खैरियत तो हैं तय्यवजी की दूकानपर ई क्या धूम हैं (३) आखिर मालूम हुवा के फ़क़त खरीद व फ़रोखत का मामला है (४) सिपाही लोक हीलवाल की खरीदी को आये हैं जब हमनी देखा के ई हीलवाल का मामला तो कुच अजब घपका हैं (५) फिर हम तो एकदम गिरान फ़रोश बन गये (६) और एक बत्ती के चार आना क्रीमत जवरन लिई (७) फिर दूसरी रिजमेंत के सिपाही लोकोंमें आकर सब खरीद करलिई (८) बिल्कुल सब हीलवाल की विकरी हो गई रुपिया १,२०० वारा सौका मुवलग नवद बँठा (९) तुरफ़ा तो ई था (१०) के रुपिया रखने वों कोई जाए महफूज न थे (११) अलहमदोलिल्लाह वलमिन्नत हमारे वालिद माजिद ई अहवाल का मुनाजिरा देख कर बोहूत शुकर गुजार हुइ (१२) कलमों कहा ताक़त इसका वयान रक़म कर सके (१३) वालिदसाहब हंसके केहने लगे के तय्यव तेरा शादी का अंजाम वशारत करता है (१४) और बोहूत शादान व फ़रहान थे इसमे यकाएक में बीमार हो गया. बीमारी बोहूत मुहलिक दरपेश आई जिदगी से मायूस हो गई (१५) गरज़ करीव ३ तीन महीने मुतवातिर लाजिमूल फ़राश रहे वाद इन्ना मअल उसरेर युसरा (१६) सेहत व आफ़ियत हुई फिर शादी की पुरशिस व मकातिवात व मुरासिलात जारी हुई मगर सामनी समदी लाग कुच हर्फ़ दुई तकने लके मगर सुभान अल्ला जिधर देखा ऊघर टेकसे एक दां नज़र आने लगा (१७) इस गुफ़्तगू के दरमियान हमारे मामू मिया सादुल्ला दरपेश थी सामनेवाले सब

(१) B तो मैंने कहा के अप तो हम रुपिया एक के आठ बत्ती देंगे ऊस भावसे भी वह लोकने करीव कोई पन्द्रह या बीस रुपिया के खरीद की।

(२) B और बाज़ार लोक भी घवरा गये।

(३) B ई क्या इज्जदहाम है।

(४) B जवाब देनेसे मालूम हुवा के खैरियत है फ़क़त हीलवाल के खरीदी को सब सिपाही लोक जमा हुवे हैं।

(५) B omits Clause.

(६) B गरज़ ई के हम तो बोहूत गिराँ फ़रोखत हो कई।

(७) B और हरएक बत्ती के चार आना क्रीमत लेनी लके।

(८) B उसका सुनकर दूसरे दिन दूसरी रेजिमेंत के लोक भी तूट परी।

(९) B बिल्कुल सब हीलवाल की विकरी हो गई आखिर आखिर घेले की एक बत्ती भी बेची सब मिलके करीव १,२०० रुपिया की विकरी हो गई।

(१०) B omits.

(११) B फ़क़त मित्ती के चीजों में भरके एक मकान में छुपा रखे फ़क़त दो सौ तीन सौ का खुरदा जमा हुवा था।

(१३) B Clause omitted.

(१२) B शुके खुदा अदा करने लकी।

(१४) B और बंदा की तरफ़ देख कर मुशकुरा कर केहनी लगी के अब तय्यव तेरा वैनौतर उत्तरा तुम अपनी शादी की तयारी करो।

(१५) B बीमारी भी बोहूत शख़्त पेश आई जिदगीसे मायूस हो गई।

(१६) sic for Qur. 94 : 5, 6.

(१७) (?) B omits Clause.

तरह को जुस्तजु करके आखिर असलवाते आई (१) उस वक्त मेरो अथारह १८ वरस के उमर थी (२) बहर तीर वालिद माजिद का हमारे साथ आना हरचंद न हुवा फ़कत हमनी अपनो जात से मुस्तअद सफ़र हुई कम्वायत से हमारे अमांसाहवा व वहेनसाहेवा अमीनाबू कां हमराह लेके तरफ़ बरोदा के रवाना हुये अब सुनिये हमारी शादी का क्रिस्सा तो बोहूत तूल व तवील इन्ननुन-लिल्मोतबरीन है (३) मगर वमुश्ताए-नमूनए खरवार वयान करता हूं (४) जब वम्बई से मैं निकला तो फ़कत बरो कौशिशसे पांचसौ (५००) रुपिया नगद साथ लिए थी (५) और ज़ेवर कपरां का तवक्रा तो अमांसाहेवा के तरफ़ था और दूसरी खता ए किया मुल्ला मेहर अली साहव जो हमा (रं) ससरे थे वह बरे दौलतमंद हैं कुछ अपनी मदत करेंगे (६) खुसूसन जरां व ज़ेवर की तरफ़ से कुछ तक्रारीर न करेंगे (७) उसका विलअक्स हुवा इवतिदा में ई बात का झगरा हुआ हत्ता के सिवाय खातिर ख्वाह ज़रियान व पोशाक के शादी कब होती (८) मुल्लासाहव मौसूफ़ने साफ़ कहा के तुम्हारे पास कुछ नहीं तो अपनी घरमें खुश बेथो। हम बेतीं देने के नहीं और ईधर देखो तो हमारे अमांसाहेवा विल्कुल छू वताए (९) [७९] कुछ भी देना ख़ैर सल्ला "मामाजीसाहव सादुल्ला जो दरम्यां थे वह भी अपनी वहेन यानी वालिदासाहेवा से अथर परे और खफ़ा हो गये केहने लके तुम बेते की बहू लेने आई हो मसखरी करने कां आई हो कुछ थोरे में थोरा दो सौ रुपया का ज़ेवर तो ज़रूर चाहिए अलगरज़ हरदो जानिव से ला यानी गुफ़्तगू होने लगी (१०) ताके शादी का मामला विगरने लगा इसमें कमनसीत्री के सवव से यक क़वाहत दूसरी दरपेश हुई यक औरत मुसम्मात शरफ़बू (११) पांचसौ रुपिया की करज़दार निकली वाकई में बावाजीसाहव कां अगले बरोदा के मामले में देना था वह नेक वस्त अपनी पानीपर आगई (१२) वाद बोहूत रदोक्रदह के (१३) सारे तीन सौ रुपिया (३५०) देके फ़ैसला

(१) B वहां सुभानअल्ला हमनी भी इस मामले मे मामू साहव मिथा सादुल्ला कां दरपेश किये थे।

(२) B उनकी सई मशकूर हुई, फ़कत हम अथारा वरस के उमर में।

(३) B अमांसाहेवा व हमसीरासाहेवा अमनबू वगैरा कां हमराह बरोदा शादी करनी को सिदा हारे वहां का क्रिस्सा तो तूल व तवील है।

(४) मगर वमुश्ता नमूना जरा सुनिये।

(५) B बंदा तो फ़कत तवल थी के मुवाफ़िक़ पांच सौ रुपिया की हुन्दी ले गया था।

(६) B मऊनत करेंगी।

(७) B ज़रो ज़ेवर की तरफ़से तक्रार न हो के।

(८) हत्ता के खातिर ख्वाह हमारे खरके इफ़ज़त मुजिव ज़ेवरो पोशाक दो तो शादी होगी नहीं तो अपनी खरमें ख़ूश रहो।

(९) (?) बताये or बताइये।

(१०) B omits ख़ैर सल्ला हम बेती।

(११) B अलगरज़ हरदो जानिव से कशां कशी गुफ़्तगू नालायक़ होने लगी।

(१२) Sic B. A यक शरफ़बू कर के औरत।

(१३) B omits clause.

(१४) B रदक्रदह के सात ; A omits साथ or वाद।

किया और करीब ५० रुपिया परचूरन खरच हो गए फ़क़त यक सौ रुपिया बाको रह गयी^(१) अब शादी क्यों होती है और ज़ेवर का तो खुदा हाफ़िज़^(२) न अमांसा-हेवा कुछ दाव देते हैं न सामनेवाले ज़रा सवर पकरते हैं, फ़िदवी ने देखा के मामला हात से गया और लोकों में शमातत्त^(३) होने लके वरोडा के लोक वरे अरज़ाल खुदा-पनाह में रखे और कोई दुश्मन भी ऐसे फ़ान्दे में न फ़शे मगर साने कुदरत ने मुझे हीशला दिया^(४) अपनी जातसे मर्दानगी करके यक दिन फ़जर मे मुल्लासाहब मेहरअली के पास गया^(५) और वरी हिरफ़त से आजिज़ों करके वरी वरी उम्मीद वताकर मामला मरगज पर लाया मामूसाहब सादुल्ला कों अपनी कर लिये गरज ई के बशिदत तमाम लरज़ान व तरशान वन्द बेता^(६) रसूमात शादी के शुरू हुई इतनेमे यकायक दावत के मुतवल्ली अबदुल हलीमसाहब ने नाहक रुपिया पौनासी (७५) का दावा किया तुम्हारे वालिद पर आज कई वरस हुअे दावत के बाकी है सो ए सिवाये हरगिज़ निकाह न पडूंगा, अलग़रज लाचार जवरन व क़हरन मए अनजोन के धार साथ सथये^(७) [८०] सब ने मिलकर दिलवाई तुरफ़ा ई हुआ के में रुपिया के दाव म कुछ तहकीकात करने गया इसमें मुल्लासाहेव ने दस पांच गालिया दे के पांच रुपया कफ़ारा भी लिए^(८) अलअमान खुदा कोई दांश्मन कों भी ऐसी शादी नसीब न करे^(९) अब अल्लाह यक बदाम हो के^(१०) खेशियो मे से मांग मांग के थोरेसे रुपिया कर्ज लेंके काररवाइ कई^(११) शरमिन्दगी से कबीला के लोकोंकों खाने कों बुलाए लोकों ने वलके खेश ने कैसे कैसे हजो वनाये के सुभान अल्लाह अबतलक लोकोंके बयाजोंमें मौजूद है और शवगश्त में रातके वक्त लोकों ने लोंहे के काथर^(१२) के रंग बनाकर दूले के साजन में औरतों ऊपर पिचकारिया मारी सो याददाश्त के लिए मिया गुलाम इनायत उल्ला की हवेली की दीवार के ऊपर वह पिचकारियां के अबतलक काली दाग़ अवाम की मस्जिद के सामने के दीवार ऊपर करीब पिसतालीस वरस हुई नुशानी मौजूद है^(१३) और ज्यादा ब्यान करने कों गैरत दामनगीर होती है हत्ताके शादियों की लाहौनिया वगीत जोरे गये और गंजेरंजसे मामूर हो कर सात फ़ज़ीहत तमाम की अपनी वतन कों लौती^(१४) मगर खैर इस खवारी के साथ अपनी

(१) B करीब पचास रुपया ईधर ऊधर खरच हो गये।

(२) B जेवर कहाँ से देवी।

(३) B थत्ता बाजी।

(४) B omits clause वरोडा के लोक..... हीशला दिया।

(५) B आखिरस मैंने अपनी जात।

(६) A sic B वन्द वताया (?)।

(७) A Text illegible यन्ते को तई (Sic) B मए अनजोन धार समेत सबनी रुपिया दिलवाई।

(८) B हमने ज़रा सबव दर्याफ़त करने गयी तो ५ रुपिया कफ़ारा भी लई।

(९) B has this clause instead सुभान अल्लाह क्या इन्साफ़ का जमाना था।

(१०) Sic A ? B has a different version.

(११) B बाद शादी के हम तबल थी (?) हो रहे थी।

(१२) B omits clause.

(१३) B omits whole passage from here. Sic Notes (4 and 5) on the last page.

अब कुछ कबीले कों खाना ज़रूर परा, उस का बयान तो करने गैरत दामनगीर होती है।

(१४) B हत्ता के शादी के व मेहमानी के गीत वलाही नियान जोरे। कई और रंज के गंजसे मामूर होकर फ़ज़ीहत तमाम से दूल्हन कों लेकर अपनी वतन आई।

मक़सद मंजिल (१) कों पोहंची यानी दुलहनको साथ लेके आई ए सब मामला शायद १८७६ हिंदी में हुआ और उसे साल में चंद अय्याम के बाद (—) (२) कम्बायत से अज़मे सफ़र मुम्बाई का किया, रस्ते में खूब तूफान खाया वमुसीबत तमाम मुम्बाई कों सलामत पोहोंची (३) अलहमदो क़ल्लाह वल मिन्नत मुम्बाई आकर देखता हूँ के बाबासाहबने बेपार किया है उसमे भी खसारा है और पेशोंकी तंगी के लिये वलीमोद्दुम्माद इन्नामजी वाले कों कम्बायतका घर पांचसौ (५००) रुपिया लेके रहन कर दिया है, खैर आहिस्ता आहिस्ता सब मामला रास्त पर आया यक रकम पांच या छे वरस परदेस (४) एख्तियार करना परा अब हमारी तरक्की का यक सबव यहीरकम करते है यक रोज शायद सन १८७९ हिंदी में फ़रामजी व नौशेरवानजी कामावाले की वहाँसे पंद्रहसौ रुपिया की पांच [८१] पेतियाँ वरी वरी फीलनुमा खिलौने की बाबासाहब व हम खरीद कर आये उसमें दो सडूकान खोलने से सारा दूकान भर गया (५) यक निस्फ़कों संवार के दूकान पर खिलौनों का तमाशा लगा दिया, अब क्या पूछ ते हो खिलौने की तो तमाम बुम्बई मे शोहरत अफ़ाक़ हों गयी चारोंतरफ़से तमाम अंग्रेज के नौकरान व चाकरान व मामा या व ददाइयाँ (६) वच्चों कों भी साथ ले लेके आवी सो खरीद भी करे और उनके साहेबो और बीबीयों के वहाँ बुला ले जावे (७) और Tyabjee Toys Merchant तयबजी ताईज भारचंद मशहूर हों गई यानी खिलौने का बेपारी लक़व पर गया ए यक फ़ैला सबव मदमों व अंग्रेजोंमें वक्रफ़ियतका हो गया फिर तो हररोज (८) खिलौने की पेतियाँ मजदूरों की सरपर उथवा के हरहर अंग्रेजों के बंगलेपर जाने लगे (९) और भाई फ़ैज हैदर फेरीके लिये हमेशा तय्यार रहे फिर जों जों वक्रफ़ियत ज़यादा होती चली ऊसमें दूसरी दूसरी चीजों की भी फ़रमाईश होने लगी (१०) और नेक़ोवद (११) गराहगों की भी वक्रफ़ियत होती चली फिर तो दिनवदिन सूईधागा व तेपवाविन (१२) क़ैची व क़लम तराश वगैरा तोमताम (१३) तोफ़ातफ़ारीक से चूंचा करने लगे इसमावेन में और एक सआदतमन्द सबव दरपेश हुआ यानी मियाँजीवालोने खोरशीदजी काऊ-सजी गोगा के मारफ़त से मदमों वनक का मीलन नेरी का सब सामान तरहतरह का कमीसन करके मंगवाया होगा सो वह नेकवस्त ने मारे तमा के एक के बदले तेवरा

(१) for मंजिले मक़सद ।

(२) Illegible.

(३) B और उसी साल में शादी के बाद चंद अय्याम की मुंबाई के सफ़र किए रस्ते में जहाज खराबी पर चर गया जिदगी से मायूस होते हुवे मुम्बाई कों पोहंची ।

(४) B विदेशी ।

(५) B जिसमें फ़क़त दो पेतियों से मकान भर गया ।

(६) Sic A and B, for दाईयाँ ।

(७) B ददाईयाँ बोलाने कों आवे फिर तयबजी ताईज भारचंद अलख ।

(८) B हमेशा ।

(९) B फिर तो हमेशा पेतियाँ भर भर के मजदूरों की सरपर ओथवा के ले जाने लगी ।

(१०) B और भाई फ़ैज हैदर खिलौने ले की फिरने लगी ऊसमें दूसरी दूसरी चीजों की भी फ़रमाईश होने लकी अलख ।

(११) B भलेबुरे ।

(१२) B omits ।

(१३) B omits तोमताम ।

यानो ३ तोन इनवास मंगवाए (१) और उसमें से मियाजो को कबूलात मुजिव यक रकम उसकों दिये वाकी दो रकम अपनी पास छुपा रक्खो (२) और कई दिन के बाद वह दो रकम में से एक रकम पारसे हुरमजजी माजो उसका भी यही बेपार था (३) उसे थोरे से ज्यादा क्रोमत से बेचा (४) फिर वह तीसरी रकम बेचने को निकाली जब तां मयांजोवाले और वह हुरमजजी (५) [८२] माजू एक संप हो गये के अब कहां जाता है ये (६) रकम कौन दूसरा बेपारो लेनेवाला आखिर कों (७) अपन दोजन थकाकर शिराकत में लेंगी इस जुस्तजू में वोह जरे वो मुसब्विवुल असवाव ने हमारे वास्ते तरक्के का सबव किया यानी वह मीलननेरी (८) की पेतियां खोरशीदजी गोगे ने नौशेरवानजी कामा की दुकान में रखियां थी (९) के कोई खरीदार आवे तो बेचना दरमियान इस बात के इत्तिफाकन नौशेरवानजी कामा (१०) दुकान पर बंदा भी वदस्तूर ना पोहवा सो रमजन रमजन मुझी पूछनी लगा के (११) अया तैयवजी तूंभी मदमों की फेरी फिरता है (१२) अगर तूं (१३) कुछ समझता होवे तो देख (१४) ए इनवास मीलननेरी का किसोका विकाव है तूं लेवे तां मैं तुझे दिलवाऊं मैंने वह अंग्रेजीमे लिखा हुआ कागज इनवास का हातमें लेकर चुप खाली सरवूना या जैसा मैं सब समझता हूं मगर कसम खूदा अतआला की उसमे का एक हरफ भी मैं न समझता था कोई चीज के नामो निशान से भी नावाक्रीफ था मगर वह इनवास कों घरमे लाकर चुप-खाली फ्रांफ्री (१५) मारकर दूसरे दिन पिछाली गई (१६) और कहा के अगर आपकी खोशे दिलवाने की है तो हम लेनी कों तय्यार है (१७) वहर तौर उनकी रायमुजिव (१८) खरीद कर लिया और वह सबका सब माल [८३] ओथा लाये अब क्या पूछती हो

(१) B इन दिनों में मियाजी वाले ने खोरशीदजी काऊसजी गोगाकी मारफत से कमीसन करके मीलननेरी यानी मदमो का सामान व क़परा रसमी मंगवाया होगा सो खुरशीदजी गोगा ने मारे तमा के उसे मुवाफ़िक तीन ३ रकम मंगवाई अलख।

(२) B दवा रक्खी।

(३) B उसमें से भी एक रकम हुरमजजी माजो करके बेपारी था। अलख.

(४) B ओस को बेचा।

(५) From here onwards pp. 82-87 are not in the hand-writing of Tyabjee They are in the hand-writing of some one else, not identified. But B is entirely in T's handwriting and in case of divergence I adopt the text of B.

(६) A यह The scribe who knows Urdu begins to correct the author's spelling.

(७) A को।

(८) A मीलननेरी।

(९) The Scribe in (A) makes minor alteration in spelling only को for कोन, यह for ए or य but preserves the text-writer's accuracy.

(१०) A कामा।

(११) A omits के।

(१२) A फेरी फिरता है।

(१३) A तूं।

(१४) A यह।

(१५) A फ्रांफे।

(१६) A पीछा ले गया।

(१७) A तय्यार है।

(१८) A मुजिव।

घर में लाई के वह माल तो सब सोने का हो गया वह ही (१) मियांजोवाले बेचारे ने तो खौफ खाया के ई नई सौकन (२) कहां से पैदा हुई मियाजी का लरका शेख दाउद आके फ़िलफ़ौर दो वर्राँ क्रोमत (३) देके सब का सब का माल खरीद कर ले गया लेकिन बंदा ने एक हिकमत खूब की के एसे क्रोमतसे बिल्कुल सब माल न दिया उसमें सब जात का माल पाव हिस्सा मखफ़ो करके रख लिया और विलौनेकी फेरी के पेंतियों के साथ उस नई अंकरेजी सामान की भी पेंती भरके भाई फ़ैज़ हैदर के हमराह कर दिए उसमें से पहले दिन खूब अच्छी विकरी हुई उसमें खूबसा नफ़ा मिला फिर तां हमारे मदमां के सामान से आंखे खुल गई (४) और इस बेपार पर हम तो खूब मुतवज्जे हुई और बेपार का काम भी हार परता चला और अंकरेजों में भी मशहूर होते चली हिंदी सन १८८१ में बाबाजी साहब भाई मिया ने कहा के तू अपने भाई फ़ैज़ हैदर कां अपनी साथ शरीक करली और दूकान का नाम तैयबजी व फ़ैज़ हैदर नामजुद करो उस मुजिव किया मगर अंकरेजों में तैयबजी व कंपनीके नाम से सही बीलों पर होने लगी इसी तरह चंद साल कारखाना चलता रहा उसमें एक सबब और दरपेश हुआ यानी जिस दूकानमें हम आथ रुपया किरा-एसे रहतें थें [८४] उस मालिक ने दूसरेको सारा घर बेच दाला जब तो नई मालिक ने किराया ज्यादा किया वारह रुपया लेनी लगा. यह किराया बरने के लिये बोहत तक़रार (५) होनेसे हमारे सामनेवाले सेत (६) मोतीशाहके गोशजद ई वात हुई उन दिनोंमें सेत मोती शाहका लरका खेमचंद शाहको मेरे साथ नेहायत दोस्ती दावा था और मोतीशाहके लरके के साथ कुछ लेन देन भी शुरू हुआ था हत्ताके शिराक़त में थोरामा बेपार भी किया था उस सबबसे अज़रोह शफ़क़तसे (७) सेत मोतीशाहने बाबाजीसाहब को दुलाकर कहा तुम ई दूकान छोर दो मैं तूमी (८) हमारे सेत दुरमज्जी वहमनजी वारिया के दूकान खास किरायातसे दिलवा देता हु खैर वह तो एक वरा खासा घर अमीर पसंद रंग व रोगन (९) किया हुआ जिसमें असल वारियाजी साहबकी पेड़ी (१०) थी पच्चीस रुपिया माहवारसे किराया मुकरर हुआ और परोस में भी बोहत मोतवर था यकतरफ़ दादी सेत (११) वाली दूसरे जहांगीर वारिया और दरमियान बंदा भी चतकमतक होके सारसवार के बंधा वाद चंद महीने के हमारे कदीला भी सिरी बरोदासे तशरीफ़ लाए (८५) वहाँ इस्तकामत फ़रमाई सन १८८३ हिंदीमें फ़रजन्द अर्जमन्द जैनव बी सें हामिला होकर अपने वतन मालूफ़ कां सिधारे और हमारे हालकी तरक्की होती चली इसमात्रेन में हमारे ऊपर एक हादसा गुज़रा यानी तीन शक्सेंने मेसेसे वाईस कंपनी व मिस्तर हन्शा व एक मदम मिस्तरसे गाजलीनह (१२) दीवाला

(१) A correctly वहाँ ।

(२) A सौखन ।

(३) A (दबरा) क्रोमत ।

(४) A आंखे खुल गई ।

(५) A यह किराया बरने के लिये बहुत तक़रार अलख ।

(६) A सेथ ।

(७) A omits सें ।

(८) A तुम्हें ।

(९) B रोगान ।

(१०) A फरी ।

(११) Note very peculiar spelling in B. A सेथ ।

(१२) B नह, A नें (cor).

निकाला इसमें हम करीब चार हजार रुपियाके खसारा में आ गई उसका भी एक किन्सा है मगर ततदील मानें होती है मगर अनजाम उसका इत्ना मअल उसरन युसरा^(१) हुआ उसी सालमें हिदी १८८३ मुताबिक तारिख १२ सफरुल मुजफ्फर सन १२४२ हिजरिया फरजन्द जैनब वी के तवल्लुद होने की खुश खबरीका खत मसरत नमत वरोदासे आया इस मुझदए खुशीसे दिलमें मुहर आँखोंमें नूर पैदा हुआ अगलव ए^(२) जनगालिव है फरजन्द सआदतमन्द के शरफे तवल्लुदसे रोजवरोज हमारे तालए कवांकिव ने तरक्की पाई करीब एक साल के बाद मुम्बाईमें साथ अपनी वालदाके तशरीफ लाए अब जमानाफिर अपनी तवदीलो तहरीफ किया चाहता है यानी वारिया साहबके मकानमें हम रहते थे वह मकान सबका सब १८८४ हिदीमें ब्रह्मनजी वारिया के पाससे (८६) जहांगीर वारियाने खरीद किया गरज ई के वह घरकों तोर के अपनी के साथ मिलाके एक बरा इमारत^(३) आलीशान विना करे उन साहेबोंसे तकाजा शदीद हुआ हमारा मकान जल्दी खाली कर दिओ वस हमारे अवसान खता कर गए के या अल्लाह अब किघर जावें गरज ई के बोहत दिन^(४) मकान के खाली करनेमें लैत लाल की^(५) आखिर एक दिन जहांगीर सेत और उसका भाई नौरोजजी वारीया ने साथ शफरतके बुलाकर कहा के देखो आज कई रोज हुई के तुम हमारी बात सुनते नहीं और मकान हवाले नहीं करते मगर कल इस मकानके कबले उतारे जाएंगे और मकान भी तोरा जाएगा ई बात सुनकर मेरी तो आँखां भर आई^(६) और अर्ज किया के साहवान आज कई रोज हुए मकान बंदता हूं मगर कोई मकान खाली नहीं जिसमें^(७) मैं जाके रहूं तब वारयाजी साहबोंने आहिशता^(८) छोतीसी बात कहे के अंग्रेज बाजारमें जाके कोई बखार लो सुनकर मैनी^(९) हंस दिया के वाह वह^(१०) बखारमें क्या सामान है सो जाके भरं फिलफौर उसके जवावमें कहा के जा बच्चा कुछ अंदेशा मत कर कल दो पहरकों मेरे साथ निकलकी^(११) आफ्रिसमें आ^(१२) (८७) एक रकम मदमोका वाव है सो तुझे दिलवा देता हूं और दूसरा भी माल तुझी जो दरकार है सो हम देंगे ऐसे हिम्मतके कलाम सुनकर दिल तो बोहत खुश हुआ उसी वक्त उनकी कहीनी^(१३) पर अंग्रेज वारीमें जाकर एक बखार किराए से ली और मुवाफिक उनकी कौल के वह माल जो कबूल किया था उस मुजिव करीब ४ हजारका दिलवा दिया और दूसरे उनकी हम जुलूसी यानी

(१) Sic see above

(२) A यह ।

(३) A Correct एक बड़ी इमारत ।

(४) A correctly omits दिन ।

(५) A किये ।

(६) A Correct आई ।

(७) A omits में ।

(८) A आहिस्ता ।

(९) A मैं ।

(१०) A वाहवाह ।

(११) A निकलकर ।

(१२) A आफ्रिस में आ ।

(१३) A उनके कहने ।

फ़रीदूनजी लेमजी कों भी शिफ़ारिस (१) कर दी इनोंने (२) भी एक इनबास मीलन नेरी का रीची इस्टुअर्त की आफ़ीससे दिलवा दिया अब इस सबसे बेपारियोंमें तो मज़हूर हो गई और अंग्रेज़ोंके मदमोंमें गीडा की वढती (३) चली अलहम दो लिल्लाह काम तो ख़ूब जमने लगा हत्ताके हिंदी १८८३ मुताबिक़ सने तारीख़ १२ सफ़र को फ़रज़न्द फ़रखुन्दा फ़ाल ज़ैनवबू पैदा थया व हिंदी सन १८८५ मा फ़रज़न्द शुजा तवल्लुद थया ते वाद (४)

...The end...

(१) This spelling in B represents the common pronunciation in Bombay. A सेफ़ारिस ।

(२) A उन्होंने ।

(३) B वरती ।

(४) Thus this ends B. A. हत्ता के हिंदी १८८५ मुताबिक़ सन तारीख़ अथाईसवीं शब्वाल को फ़रज़न्द शुजाउद्दीन तवल्लुद हुए । The two different endings should be noted

सवानेह

सय्यदी हाज्जुल हर्मेनिश—शरीफेन मुल्ला तय्यबअली
बिन भाईमियाँ बेकलमे खुद

बे-तसहीह

आसफ़ बिन अली असगर फ़ौजी

बम्बई

शासकीय मध्यवर्ती मुद्रणालय, बम्बई ।

१९६४

سوانح

سیدی حاج الحرمین الشریفین

ملا طیب علی بن بهائی میاں رح

بقلم خود

بتصحیح

اصف بن علی اصغر فیضی

**Pp. i—viii of Introduction & Notes and pp. 1—30 of Urdu
printed at Adabi Printing Press, Bombay 8**

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

حسبی اللہ ونعم الوکیل ونعم المولیٰ ونعم النصیر ، ولا حول
ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم

آج کے روز دفعتاً یک بیک^۱ دل پر سُور و حُبور^۲ کے سبب
اللہ تعالیٰ کے شانین پر^۳ خیال گذرا کہ عجب اللہ کی قدرت ہے کہ میرا ابتدا
سے نشو و نما کیسا ہوا اور اب انتہا کیسا ہوتا ہے ، یعنی تاریخ ۲۵ ماہ
شوال^۴ سنہ ۱۲۱۶ مطابق ۹ فیرواری سنہ ۱۸۰۳ عیسوی کے شہر بمبائی میں
بطن مادر حرمت ولی کے متحمل قریب دو مہینے سے تھا اور والد ماجد
بھائی میاں حاجی بھائی کی قلعہ^۵ میں ابراہیم نورالدین چاند بھائی^۶ کاغذی کے
گھر سامنیکی^۷ گلیمیں تحفہ تفارق^۸ ویلایتی و چیناوی سامان کی دوکان

- ۱ ایک بہ ایک، A common expression showing suddenness. The original spelling is preserved
- ۲ Synonym for 'joy'
- ۳ A construction not uncommon in older Urdu
- ۴ سوال (Sic.) A (= اخبار) & B (= سوده)
- ۵ Fort
- ۶ A omits
- ۷ B کے سامنی
- ۸ B om. تحفہ

تھی، عمر حضرتہ الوالد الماجد کی پچاس سن و سال کی تھی^۱ فیما بین یکبیک^۲ قہر خدا نازل ہوا یعنی ※ تاریخ مسطور کون فارشی^۳ دادسیطہ کے شادیکے ماندوے میں سے آگ لگنی شروع ہوئی سو محلہ کے محلہ جلکر خاک سیاہ ہو گئے^۴ اکثر لوگ غنی تھے سو دفعتاً فقیر ہو گئے، اوس دار و گیر میں^۵ ہمارے قبلہ گاہ کی دوکان و اسباب مع تمام زندگی^۶ جو اپنی خاص پونجی قریب بیس یا پچیس ہزار روپیہ کی تھی سب کے سب برباد ہو گئی، معیشت دنیا [سے] لاچار ہو رہے^۷ بعد اس حادثہ کے بھر تدبیر ہمارے والدہ صاحبہ شہر کمبایہ روانا کئی، بعد پوہنچنے کے ایام ولادہ پورے ہونے پر تاریخ ۱۳ ماہ جماد الآخر ۱۲۱۶ ہجرتہ النبوی صلعم مطابق سنہ ۱۸۵۹ کے ماہ ۱۱ سوئد ۱۳ یوم الخمیس و تاریخ ۲۰ ستمبر ۱۸۰۳ ۱۰ عیسوی میں متولد ہوا اور دادا صاحب حاجی بھائی ابن جلال بھائی ابن خانجی بھائی ابن حاجی بھائی ابن پیشے^۸ کے ظل ظلیل میں پرورش پایا، دادا صاحب موصوف شفقت و رفقت سے بھوت [66] نیاز پیار سے اوتھاتے تھے^۹ اور بعض اوقات میں جو کلام عجیبہ و مستجیبہ دادا صاحب

۱ قریب پچاس B

۲ B om. فیما بین

۳ Note spelling; represents current pronunciation among the illiterate

۴ قہر خدا نازل ہوا یعنی مبنائی میں تاریخ ۲۵ - وال (Sic) ۱۲۱۶ مطابق ۹ فیرواری B ۱۸۰۳ کون بری آگ لگی جس سے بھوت سے محلہ کے محلہ جلکر خاک سیاہ ہو گئے

۵ اوس میں B

۶ Note very awkward construction of sentence. Perhaps he wishes to say دوکان و اسباب زندگی which would be the Persian construction adopted in Urdu

۷ دنیا کی معیشت سے لاچار ہو رہے B

۸ B om. pedigree This pedigree is most interesting. It is confirmed by Bibi Hurmat Wali (mother of Tayyib Ali) on p. 4 of the *Akhbar* Vol. II, where in reply to Qamaruddin Tayyibji, her grandson, she gives the name as بیسی بھائی (Sic). She further says, she does not know the origin of the name, and we separated from the Da'udi *bohoras* in the time of Jalal Bhai

۹ B Note confusion between نیاز and نیاز also نیز in draft and تے تے in text

کی زبان مبارک صادر ہوا ہوگا سو جناب والدہ صاحبہ [حرمت ولی] یوں فرماتے تھے :

تمہارے والد بزرگوار یعنی بھائی دیا^۱ بعض وقت خوش طبعی میں رمزاً رمزاً یوں فرماتے تھے کہ بی^۲ لرکا طیب علی برا نام پروک^۳ ہے، یعنی

۵ آغاز ابتداء پیدائش کے ماقبل تمام میری زندگی کا اسباب سبکا سب

جلکے خاک سیاہ ہو گیا^۴ اب دیکھئے ائیندہ کیا ظہور میں آتا ہے^۵ بی کلام نافر خندہ انجام دادا صاحب حاجی بھائی صاحب نے سنتے ہی مارے

خفگی کے زور شور سے بول اوتھی کہ: ائی بی عقل اس لرکے کے حق میں ایسا کلام بار دیگر کہوں نہ کہنا، بی لرکا بوہوت پروک ہے، برا

۱۰ چالاک و اقبال مند پالکھی نشین ہوگا، اور ساتھ^۶ مشیت الہی کے تون

اپنی حیوتی میں بسبب اس لرکے کے چین و آرام پاویگا اور ماسوائی اس کلام کی دادا صاحب مقدس اکثر عارف الگاہی سین ساتھ حسن و بیان

سے گوہر مراد کے گنج امید کوں مالا مال کرتے تھے^۷ واقعی کہ حقیقت میں ہر ایک والدین کا یعنی ماباپونکا بھی خاصہ ہوتا ہے کہ ہر ایک

۱۵ طور پر اپنی فرزند ارجمندونکا خوش اقبالیکا بیان کرتے ہیں مگر دادا صاحب

حاجی بھائی کا بیان کرنا کچھ اور دہب کا تھا جیسا کہ کوئی کتاب میں لکھا ہوا بیان کرتا ہے،^۸

۱ جناب والدہ صاحبہ سین معروف و مفہوم ہوا ہے یعنی ہمارے والد ماجد بھائی میا صاحب الخ

۲ Sic. Note spelling, this in Guj. is and modern Urdu یہ . It is important for establishing here current pronunciation

۳ Possible, but in Urdu نامبارک more common

۴ دنیا میں پیدا ہونیکے بیشتر تمام میری زندگی جلکی خاک سیاہ ہوگئی

۵ کیا اوجالا کرتا ہے (!) B

۶ ساتھ For

۷ The sentence shows دادا صاحب اکثر اوقات کلام حسن بیان سے متصف کرتے تھے B peculiar grammatical confusion and mistakes.

۸ بی تو خاصہ ہر ایک ما باپ کا ہے کہ اپنی فرزندو کے تعریف میں کلام خیر سین B پیش اتی Sic. ہیں

جب اس اقل العباد کی عمر برس آتھ کی ہوئی کہ دادا صاحب مرحوم و مغفور تاریخ ۹ نوی^۱ ماہ جماد الآخر سنہ ۱۲۲۵ مطابق سنہ ۱۸۶۶ ہندی کے رحمت خدا میں مستغرق ہوئی، مرحوم کی زیارت میں فاتحہ کے کھانے میں بھئی خوب یاد ہے کہ بعد کھانیکے سنواری بہجب^۲ دستور کے باتنے کوں ضرور تھا، اس لئے اما صاحبہ حالت تشویش میں میری طرف توجہ فرما کے کھنی^۳ لگے سوائی تیرے گھر میں کوئی مرد کی ذات نہیں ہے اور نجمیں اتنا کچھ ہوش ہے کہ بازار میں جا کر یک سیر بھر سپاری لا دیوے۔ کلام سنتھی^۴ جرعت^۵ کر کے مینی کہا اما صاحبہ دیکھو تو صحیح [67] میں کیسے مزیدار سپاری لاتا ہوں، تب اما صاحبہ نے فی الفور رومال کے چھیرے سے شماراً کچھ پیشے باند کے بازار میں بھیجائی بندہ بھی بسرعت تمام بازار میں یک شخص داؤد جی بھائی غلام حسین پیچھانکے تھے سو اوسکی دوکان پر جا کر اوسے کہا کہ بھئی سے یک سیر بھر سپاری دلاوادیجئی وہ مرد مخلص اوسے وقت چلکی اچھے میں اچھی سپاری دلاوادی سو بخوبی لیکر اپنی گھر کون چلا آیا، اما صاحبہ دیکھکر بوہوت شکر گزار ہوئی اور شاہ باشے^۶ دیکر سرفراز کیا، اب ائندہ کا احوال یوں ہے کہ اما صاحبہ گھر میں چرخہ سے سوت کانت تے تھے اور جب اتنی طیار^۷ ہوتی کہ خرید کرنے ہارے بنیوں کون بیچتے تھے^۸ مابین میں میں نے یکدن عرض کیا کہ اگر اماں صاحبہ یک سوت کی اتنی بھھے دو تو فجر

۱ Gujarati for نویں

۲ A & B Sic. for بموجب

۳ A & B Sic. for modern کہنے

۴ B سے ہی

۵ A & B Sic. for جرات

۶ Sic. both A & B

۷ For تیار

۸ اتنی طیار ہرے جب سوت کے خریدنے ہارے بنی آکر خریدلے جایا کرتے تھے B

کے وقت شانتھ کے بازار میں جا کر اس سے زیادہ قیمت سے بیچ لاؤنگا^۱ بولے بوہوت خوب اور پھیلے وقت اما صاحبہ مجھے یک یا دو اتنی سوت کی دیکے بھیجا اور فرمایا: اَمْضِیْ عَلَیْ بَرُکَّۃِ اللّٰهِ تَعَالٰی^۲ علی الصبح شانتھ^۳ کے بازار میں جا کر یک یا ادھا پیشے^۴ مامولہ^۵ سے زیادہ کون بیچا اور گھر آیا، اما صاحبہ از حد زیادہ خوش ہوئے اور بلائیں لینی لگے پھر تو روز بروز اوس کام کی ترقی ہونے لگی، اما صاحبہ کی دیکھا دیکھی سین دوسری عورتا جو پروشے^۶ تھی سو وہ بھی کہنے لگیاں کہ بھائی توں اپنی ماں کی انتیان بیچ لاتا ہے اوسکے سات اتنی ہماری انتیاں بیچ لادے میں نے کہا بوہوت خوب، پھر تو ہر روز پانچ یا سات انتیا بیچ لانے لگا اوسمیں قریب^۸ دو تین پیشے کا فائدہ ہونے لگا، گھر کی شاک ترکاری کون کفایۃ ہوتا چلا^۹ کئی روز^{۱۰} ایسا معاملہ جاری رہا [68] اور وہ کام تو فقط فجر کے سات بجی تک خلاص ہوتا تھا فہر^{۱۱} کئی پانچ یا چھ مہینے گذراتی مہتا جی کے پاس پھرتا رہا اوسمیں تھورا سا لکھنا پڑنا^{۱۲} سیکھے اور اوس ما بعد میں اما صاحب کے پاس قران کے بارہ سپارہ پڑی^{۱۳} پھر کئی^{۱۴} روز تلک دیوا سلائی کی گندیاں بنا کے بیچنا شروع

-
- ۱ اگر بی آتی بھی دو تو میں اضاف قیمت سے فہر کے وقت میں سات جا کر بیچ لاؤں B
- ۲ B omits Arabic phrase
- ۳ سانط B
- ۴ Note peculiar spelling of modern یہ B
- ۵ For معمول
- ۶ برو سے بییاں B
- ۷ سو او ہی کہتی لگی B
- ۸ B (البتہ for) البت
- ۹ جس [سے] گھر کی شاک ترکاری میسر ہوئی B
- ۱۰ چند روز B
- ۱۱ Sic. for پھر But the author also uses پھر and sometimes vocalizes فہر
- ۱۲ The Urdu ڈ occurs for the first time
- ۱۳ For بڑھے B omits all this from پھرتا تھا onwards
- ۱۴ For کئی

کیا، فہر^۱ اوسکے ساتھ۔ کچھ۔ شابون وغیرہ خرید و فروخت کرنے لگی، پھر چند روز کے بعد چوک کے بازار میں عصر کے وقت ساتھری لگا کے تحفہ تفارق بیچنی لگی اور دن کو چیتاریکی^۲ بازار میں میا عبد اللہ مجلد^۳ کی دوکان کے سامنے^۴ جونہی پرانی کھجور اور نارٹیل بھی بیچنی لگی اور کئی روز پیٹھ^۵ کے بازار میں یوسف جی گودھریا^۶ کے دوکان کے بانک کے نیچوں^۷ زمین پر شابون و دیوا سلانی و چینی کام و کاغذ کی چھتیاں وغیرہ منیارا کی ساتھری لگا کے یک مدت گذاری، غرض جی کہ ہر روز ۳، ۴، انہ پیدا کرتے تھے، اوس عرصہ میں^۸ والد ماجد بھائی میا بمبائی^۹ سے کمبایہ کو اتنی، اگرچہ ان کا احوال تنگ تھا مگر ہمارا حال دیکھ کر شرمائے لگے اور کہنے لگی ایسا ہلکا پیشہ کیوں تونے اختیار کیا ہے۔ غرض جی کہ جی حالت میں دس برس کی عمر کون پوہنچی اور سنہ ۱۸۶۸ ہندی سال میں اپنی ساتھ بروہہ کون لی گئی اور اپنی ہمارے خالو میا ملیک جی^{۱۰} موسیٰ خان کی شراکت میں گاندھے^{۱۱} کی دوکان نکالی اوسکا برا طول و طویل قصہ ہے، الغرض بارہ مہینے میں کارخانہ افرا تفری^{۱۲} ہو گیا، قرضدار و محتاج ہو گئی، بیمار بھی ہو گئی، بیمار میں بھی بوہوت نقصان ہوا، خالو صاحب شریک تھی مگر اونسے

۱ نہر Sic. for پھر But the author also uses پھر and sometimes vocalizes

۲ چتاریکی B

۳ جلد گر B

۴ سامنے A omits

۵ Sic. Note spelling for پیٹھ in Urdu

۶ So in B. A گودھریا

۷ دوکان کے نیچوں B

۸ نہر B

۹ بی بی A

۱۰ ملکی B

۱۱ گاندھے B

۱۲ Guj.

کچھ نا سدھری دوکان کا حساب کتاب دیکھ کے سروایا نکالا اوس میں
 قریب يك ہزار روپیہ کا نقصان نذر^۱ آیا [69] لاچار ہوگئی دیکھا کہ
 اب اس روزگار سے دست بردار ہوئی سوائی چارہ نہیں، اوس معاملہ میں
 اپنی سلیمانی بھائیونکی بھی قرضدار تھی یعنی میا نظام علی عیسیٰ^۱ و ابنان
 میا چاند بھائی محمد یوسف و آدم جی موتا بھائی لوجا^۲ و جیوا بھائی محمد
 رفیق سید پوری وغیرہ تھے ان لوگوں سے التجا^۳ کی مجھی حال میں یک
 ہزار روپیہ کا خسارہ ہے سو وہ ہزار روپیہ کا زریان^۴ میرے پاس ہے
 سو میں تمہیں دیتا ہوں اور باقی کا سب عوض دوکان میں ہے اور جو
 اوگرانی مجب اس سروائی کہ تمہارے حوالہ کرتا ہوں^۵ بھر طور میرا
 ذمہ پاک کرو^۶ اور مجھے اپنے وطن مالوف کون روانہ کرو^۷ اس بات
 پر ہر چند راضی نہ ہوئی اور اصرار یہ کرنے لگی کہ تمہارا کعبایہ میں
 گھر ہے سو ہمی لکھ دو اس کی شانمیں، اگرچہ پورا نہ ہووے تو
 گھر سے وجہ^۸ کرالیں^۹، باوا جی صاحب نے کہا کیا ضرور ہے دیکھ لو
 تمہارا سب عوض پورا ہوتا ہے، غرض وہ لوگ ہرگز نہ سمجھے اور گھر
 کا قبضہ کرنیکو نیت فاسد کر بیٹھے اور سرکار دربار کی دھمکیاں بتانی
 لگے، والد صاحب اونکی شرارت سے خوف زدہ ہو کر^{۱۰} وہ جو اپنے
 پاس یک ہزار کا زیور^{۱۱} تھا سو ہمارے دوسرے خالو نذر علی ابن فضل بھائی

۱ Sic. A & B, for نظر

۲ لوجا B

۳ عرض کیا B

۴ Jewellery

۵ اور باقی عوض سب دوکان میں ہے سو اور اوگرانی تدارے حوالے کرتا ہوں B

۶ اور میرا پاؤ پاک کرو B

۷ اپنی وطن جانے کی رضا دیو B

۸ Sic. for وضع

۹ کہنی اکی تمہارا کعبایہ کا گھر ہے سو ہمی نشان میں (؟) لکھو B

۱۰ والد صاحب خوف زدہ ہو کر درنے لگی B

۱۱ زریان B

جس کے گھر میں رہتے تھے اوں سے صلاح کئی کہ بی^۱ جو زیور میرے پاس ہے سو تم رکھ لو اور میں تو یہاں سے خفیہ نکل جانا ہوں اور بعد میرے جانے کے بی لوک سب راضی ہوئینگے کس واسطے کہ بی لوگوں کو ذرہ محنت تو ہے لیکن سب کوں پورا پیشا ملیگا اور ناحق مجھے تصدیعہ دینا چاہتے ہیں^۲، یوں کھکے سروائیکی چوپری حوالہ کئی اور کہا اس سبب سب بانٹ لیوے اور جو کمتی ہو سو زریان سے پورا کر دو مگر اس کا بالعکس ہمارے خااو صاحب ابلاح^۳ نے کیا کیا کہ زیور اپنی مرضی موجب گھر میں کھندوالا، یک ہزار [70] کے بدلے سات سو اوپجائی اور جو قرضدار اپنی والے تھے^۴ انکوں پورے پورا دے دیا، اور وہ جو دوکان میں مال تھا سو وہ چار شخص قرضدار مذکور^۵ لے بیتھے اور دوسرے پرچورن قرضدارونکو یک جبہ^۶ نہ دیا، سو ان کا تقاضا باقی رہا، بی سب قرض بعد ایک مدے کے ہمارے والد کون اور ہم کون دینا پرا اور والد مارے غصہ کے پھر برودہ جا کر ان چاروں پانچوں شخص کے اوپر گائیکوار سرکار میں فریاد کئی مگر وہ رشوتی سرکار میں غریب کوں کون داد دیتا ہے، آخر وہ لوک جو خرد برد کر گئی اوس میں سے یک جبہ نہ ملا، حیران پشیمان ہوکے ساکت رہے^۷ اب مخفی نہ رہے جب سنہ ۱۸۷۰ ہندی میں ہم باپ بیتے نکل کر کمبابہ اتنی جب بوہوت تباہی میں گرفتار رہے، مارے لاچاریکے گھر کا اسباب اور جونے پرانے کپڑے بیچ کے کھانے لگے بندہ بازار سے بیچ لاتا تھا

۱ اور ناحق.....چاہتے ہیں B omits sentence from

۲ جو غارا ہو B

۳ مذکور B. A. Sic.

۴ اپنی وگ والے B

۵ مہطور B

۶ دوسرے منگنی ہارون کو یک ہدام نہ دیی B

۷ چپ رہے B

اوس مابین میں جلی پور کے ناکہ اوپر والد صاحب ہم ملکے جونا پرانا سامان ایکی دوکان نکالی چند ایام بمشکل تمام گذران کیا 'آخر باواجی صاحب نے دیکھا کہ بچر وال گھر پر اخرج بس نہیں ہوتا اور بھوت تنگ ہو گئی ، لاچار ہو کر فپھر عزم سفر بمبئی^۱ کا کیا اور کمبایہ کی جو دوکان تھی سو بھائی فیضحیدر برس ۹ کی عمر کے تھے سو اوسے سوئپ کے توکل کر کے ہم دونو باپ اور بیٹا سنہ ۱۸۷۱ ہندی میں بمبئی چلی آئی اور اپنی مسجد میں اوترے کوئی دوسرا مکان میسر نہ ہوا بعد یک دو دن کے بھار کوت بنگری محلہ^۲ میں تین ۳ روپیہ کرائی سے ووہی مکان جس کے ہم حال میں مالک ہے^۳ اوس میں سکونت لی ، باواجی صاحب نے دلالی کا پیشہ اختیار کیا ، بچوی بھی اپنی ساتھ لیکے فپھرنے لکے ، دن پانچ یا سات اونکے ہمراہ پھرنیسے میری تو دوچی نکل گئی میری حالت دیکھکے لاچار ہوئی تب یک پترے والا صالح بھائی کر کے انکا آشنا تھا ، اوسکی دوکان پترے کا کام سکھنے کو بتھایا ، مگر تھوڑے دن میں وہ شخص اپنی وطن کون گیا ، مذکور کے نوکروںکی بد چال دیکھی اور دھمن فپھونکنے سے چہرہ میلا رہے " سو ناگوارا [71] سو اوتھا لیا اور فپھر اپنی ساتھ لیکے فپھرنے لکی ، اکثر میانجی احمد بھائی کی دوکان پر جایا کرتے تھے ، سوئیکنن میانجی کے لر کے عبداللطیف نی باواجی سے کہا تم اتنی چھوتی بچی کون اپنی ساتھ لے فپھرتے ہو ، اوس کرتے بہتر بی بات ہے کہ ہمارے لر کے شیخ احمد و بدرالدین کے ساتھ انگریزی اسکول میں پڑنے بھیجو جسے تمکوں فائدہ ہوگا ، بی بات سنکر باواجی صاحب نے اسکول میں بھیجنے کا خیال نہ کیا ، لیکن گھر میں اکر جھوے کھینے لگے بات تو سب درست ہے مگر میری پاس وسعت کھاں ہے جو اسکول

۱ بمبائی B

۲ پھر دو دن دن بھار کوت مارکت میں بنگری محلہ B is not clear. B یگیری or بگیری

۳ B omits ... ہے وومی مکان

۴ دھمن فپھونکنے سے سارا بدن ہمیشہ سیاہ نام رہے B

کا خرچ پورا کروں^۱ لیکن بندہ نے اس بات کون کان^۲ لم^۳ تصوّر^۴ کر کے اسکول میں جانیکو مصمم ارادہ کیا، دوسرے دن فجر میں بادی کھانا پکا..... کھا پیکے عزم طرف اسکول کے کیا، مارے گستاخی کیے باوا صاحب میں بی راز ظاہر بھی نہ کیا وہ اپنی کام کون باہر سدھارے، بندہ بن بنا کے میاجی والے لڑکو کو مل ملا کے انکی ہمراہ بخوبی اسکول میں گیا^۵ ماسٹر مسمی فرنگی ولیم سائزلن تھا اوس سے دو بات غریبانہ و مفلسانہ کر کے دیر روپیہ کا مہوار مقرر کیا، بی بات سنکر باواجی صاحب بھی دم مار گئے اور انگریزی میں زبان کی کچھ چون چان سنکر ذرہ خوش بھی ہوئے لیکن بندہ نے مبالغہ کیا اور کہا کہ مہوار کی طرف میں اپ کچھ گہراؤ مت میں اپنی ہل چل و چالاکی سے اسکول کے لڑکوں سے کوئی طرح کی خدمتہ کر کے پیدا کر لیکے اسکول کا خرچ پورا کرونگا، خدا کریگا تو اپکوں تکلیف نہ ہوگے، واقعی میں ایسا ہوا کہ ہم اسکول برادر^۶ میں سے خصوصاً میانجی والے شیخ احمد و خورشید جی فریدونجی دھاری والے کا بھائی مٹوائی^۷ برجورجی اور فلر ماما کا بیٹا شہراب جی وغیرہ دوسرے یک و دو لڑکوں کی خدمتہ^۸ و خوش آمد کرنے دعا^۹ قلم و کاغذ و تراش وغیرہ جنس و حوائج سپلائی^{۱۰} کرنے سے بخوبی مہینہ میں دو تین روپیہ حاصل ہوتی چلی^{۱۱}، والد صاحب بھی بوہوت خوش و خرم رہے، کچھ تکلیف نہ پوہنچی قریب ۶ مہینے گذرے مگر والد صاحب نے

۵

۱۰

۱۵

۱ جو مہینے کے یک دو روپیہ کا خرچ کروں B

۲ بکریا B

۳ بندہ بن بناکے فہمی توتی پوشاک سے ماس ہوکر رو بہ راہ میانجی والے کے گھر کی پکری B

۴ ہم مکھی میں B

۵ Illegible in A ? B om.

۶ Sic. A & B represents common erroneous pronunciation in Bombay

۷ For دوات B om.

۸ Eng. "Supply". Commonly used in commercial circle in Bombay

۹ دو تین روپیہ کی حاصلات ہوتی چلی B

یک اپنا دوست^۱ سیٹھ برجور جی نہنا بھائی داور مسیرس بائیس^۲ کمپنی میں
 بھاگیدار تھی^۳ [72] حاملین جس مکان میں بمبئی بینک کی آفیس تھی^۴ اوسے
 مکان میں اونکی بری یورپ شاپ تھے، وہاں لیجا کر جھے سپرد کیا،^۵
 وہاں بائیس والا مہروانجی برا کار باری تھا اور فراجمی والس والا وہ بھی تھا،
 تازہ وارد تریبہ ہونیوکوں آیا تھا، سیٹھ کا خویشی تھا فپھر داماد ہوا،^۶ ہم
 دونوں ہم سن و ہم عصر بائیس کمپنی پرورس پاتے تھے، برزور جی سیٹھ کی
 بری مہربانگی تھی جس کارخانہ میں ہر روز ۵۰ روپیہ کا خردہ پرچورن
 مزدوری و پوست آفیس کے خرچ کے لئے باتنے کوں بھی ملتے تھے،^۷
 ان دنو خردہ کا چان ۵۰ فہدیہ^۸ کا تھا اور پرچورن آنہ کے ۳ کے حساب
 سے دیتے تھے اوسمیں ہر ایک روپیہ میں صاف دو پیسے نفع تھا،
 ہر روز دیر یا دو روپیہ کا فائدہ ملتا تھا، کیشے^۹ تو خوب تازہ رہے،
 ہر روز شامکوں کھر میں آتی ہی اماں صاحبہ کوں موتھی بھر کے پیشے
 دینی لگی فپھر کیا پوچھتے ہو اماں صاحبہ^{۱۰} اوتار کے بلانیں لینے لگے
 مگر قسمت نے نہ چاہا تھورے عرصہ میں قریب دو یا تین مہینہ میں او^{۱۱}
 کارخانہ کا دیوالہ نکلا اور بند ہوا، ہم بھی لاچار ہو کر خانہ نشین ہو بیتھے،
 سب گھر کے لوک برے غمگین رہے، بوہوتسے ایدھر اودھر فپھانچی^{۱۲}

۱ Sic. A & B. B adds فارسی

۲ "Boyce"

۳ تھا B

۴ ہے B

۵ وہ اوسکی دوکان تھی، بوہوت بڑا کارخانہ تھا، اوسکے پاس لیجا کر تریبہ ہونے کوں سپرد کیا، B

۶ مذکور تو بر زور جی سیٹھ کی سالی کا لڑکا لگتا تھا، بعد سیٹھ مذکور کا داماد بھی ہوا B

۷ روز قریب پچاس روپی کا خردہ صرف کے معرفت جھے ملتا تھا، واسطی سامان سومان B
 انگریزوں کے مکان پر بھیجا جانا تھا و پوست آفس کے کاغذوں کے دینے کے لئے .

۸ Equal to four pies of the former Indian coin system

۹ B کیشہ for "pocket"

۱۰ () سپند . Perhaps from Pers. نذر اتارنا . Ur.

۱۱ Sic. for وہ

۱۲ Guj.

مارے مگر ایسا مکان پھر کب نصیب ہوتا ہے :۔ مودینخانہ کے گھر کے پرورش میں نگری گون بات^۱ کے سینے ہارے بوھرے رہتی تھے ان کے دیکھا دیکھی نکامی بیتھ رہنے سے اون بوھرونکی ساتھ گون بات خرید کرنے گرن چوگ میں ہر روز عصر کے وقت جونا پرانا باردان^۲ خرید کرنا اور سلا کے^۳ پیشے کو نفع کرنا غرض مزدوری کا پیشہ کرنے لگی، ہمارا کوئی خریدار نہ ہوا^۴ مارے لاچاریکے^۵ ہندی سنہ ۱۸۷۳ کے ماہگیر میں بندہ کی تیرا (۱۳) برس کی سن و سال تھی^۶ کہ قلعہ میں گنباؤ کے کوئی کے سامنے^۷ خورشید جی رستمجی واریا^۸ کی دوکان پارشی ایدلجی باتلی والے کے پروشمیں تھی^۹ سو پانچ روپیہ کرای^{۱۰} مقرر کر کے لئی^{۱۱} اور طیب جی بھائی میاں کے نام سے دوکان نکالی اور فہتی^{۱۲} توتی چٹائی بچھا توتا فہوتا پیش تختا لیکے بسم اللہ مجریھا ومرسھا [73] بولے اور بامبوط والے میاں ابراہیم کے ساتھ جہاز کے سلون میں فپھرنے لگی،^{۱۳} یہاں تک کہ

۵

۱۰

- ۱ Gunny bags
- ۲ Old packing cloth
- ۳ After repair
- ۴ B omits whole passage from مودی خانہ کے گھر خریدار نہ ہوا
- ۵ B لاچار ہو کر
- ۶ B بندہ کی عمر تیرہ برس کی تھی
- ۷ B گنباؤ کا کوا والا چکلا
- ۸ Sic. A & B
- ۹ B واریا کے سریکا یک مکان تھا جسکی پروشمیں جال ایدلجی باتلی والے کی دوکان ہے
- ۱۰ B کرایا
- ۱۱ B وہ دوکان کے در مہینے پانچ روپیہ کرایا سے بیٹھے
- ۱۲ Urdu بولی
- ۱۳ مگر غنمی نہ رہے کہ بائیس کمپنی میں سے نکل کر دوکان لگائی قریب یک یا دیر مہینا کے عرصے میں اوسدن میں ہم مودی خانہ میں نوروزجی نارٹیل والے کی چال میں رہتی تھی اور ابراہیم بامبوط والا وغیرہ نگری بوھرے گرن بات سینی اور بیچنی والی سب برسے تھے، ابراہیم کے ساتھ جہازوں پر بامبوط کے ساتھ Sic. ہی جاتی تھی

ہمارے اسکول برادر فارسی لوگ طعنہ و تشنہ^۱ کرنے لگی، مگر افشوش توئی تھا کہ بھر منہ^۲ باواجی صاحب عرض کیا^۳ کہ اگر یکسو روپیہ قرض حسنہ سے مدد کرو تو بخوبی روزگار کرسکتا ہوں، جی سنکر باواجی صاحب غمگین و غمناک ہوئی^۴ حتی کہ رو دئے اور فرمایا کہ بیٹا اگر میرے پاس اس وقت سو روپے ہوتے تو تیرے سے کچھ زیادہ نہیں^۵ خدا کون روشن ہے اگر کوئی ایسا زیور ہوتا تو بھی میں دیتا مگر اتنا دلاسا دیا کہ تم تمہاری دوکانکا خرچ کوئی طرح سے پیدا کرلیو اور جو زیادہ ہو سو تم اپنی پاس رکھو گھر کا خرچ خراکی پوشاک میں کفایۃ کردونگا،^۶

بس ہم اپنی دوکان کام لیے اوتھی^۷ مگر یک سبب^۸ تھا کہ باواجی صاحب کی کوشش از حد زیادہ تھے، یعنی باواجی صاحب کون برے لوگو میں بوہوت پہچان تھی، افس والے اور برے چھوتے بیماریوں سے وقفیت اچھی رکھتے تھے، آپ جو دلال تھے سو ہر ہر قسم کی رقم بیکے و بکاوے^۹ تو اسمیں سے تھورے سے اپنی بَنک^{۱۰} کے ہوئے سو نکال لیوے

- ۱ For 'abuse' تشنہ
- ۲ Sic. Persian برہنت
- ۳ B differs considerably اور نگری بھرون کی ساتھ۔ گون بات خرید کرنے عصر کے وقت گرین چوک میں بھی جاتی تھی اور باردان سینے کون نگری یوں کے ساتھ مزدوری کون جاتی تھی، فپہری رات باواجی صاحب کون بوہوت ناگوار گذری کہ انگریزی و ہندی و عربی لکھنے پڑنی کے ساتھ مزدوریکا پسا (پیشہ) ناگوار لکنا ہے اس مابین میں دوسرے بھی ہمارے ہم اسکول فارسی اوکو نے طمن کیا اس سین غمہ دامن گیر ہوئی، مگر افشوش توئی تھا کہ باواجی سین عرض کیا کہ الخ
- ۴ کے آنکھوں میں آنسو بھر آئے B
- ۵ مگر میرا حال تو بوہوت تنگ ہے B adds
- ۶ اور ایسا دینے لائق زیور ہی نہیں، مگر تم دوکان سے جو پیدا کرو تو اپنی پاس رکھو گھر B کا خرچ میں اوتھا لڑونگا۔
- ۷ بس ہمنی بسم اللہ بولکے دوکانپر یک چٹائی بچھا کے بیٹھے A Sic. B
- ۸ Before this clause B adds: دوکان میں مال تو خدا کے نام کے سوائی اور کچھ نہیں
- ۹ بچھے و نکالنے For
- ۱۰ B تو اس میں سے تھورے سے اوس قیمت کے مجب لے آئے،

اوسنی قیمت کے مجب دیوے ، البت ہزار کے بھاؤ سے اوسمیں کفایۃ ہووے
 پھر بندہ بھی ایدھر سولجر و سیلر جو کوئی ہات لکے تو اس کے ساتھ فہر
 کے جنس و اسباب و لباس و کپڑے دلا دیوے ،^۱ اسمیں دستوری و دلالی کا
 لاگ لگاوے پھر طور ہر روز روپیہ ادھیلے سے نہ جاوے ، باوا جی صاحب
 کے باہر فہر نیسے تمام بازار کی خرید و فروخت کا احوال سب معلوم
 ہوتا تھا ، اوسمیں برا فائدہ تھا ہر یک مال کا لینے والا اور بیچنے والا معلوم
 ہوتا تھا ،^۲ آہستہ آہستہ دوکان بخوبی جمعے لگی نصیب کے کم یاوری سے
 یک قباحت در پیش ہوئی کہ پارسوں کو کونکی جتنے بہتیارے^۳ تھے [74] ان سب
 کی بیتھک ہاری دوکان کے پاس یک برا اوتا بازو پر تھا ، اسپر تھی^۴ بعض
 وقت جبراً ہماری دوکان پر بھی بیٹھے تو اپن سے کچھ بولا نا جاوے ، کوئی
 چیز دوکان کی ہات لگی تو چرا بھی جاوے اور ہمیشہ دنگا فساد تو جاری
 رہے^۵ اوس سے ہمارا تو ناک میں دم آگیا ، ہم کون عاجز کر دالے
 آخر دوسرا مکان تلاش کرنا پرا ، الغرض^۶ میا حیدر علی قاسم جی کے پروس
 ہیں موتی شاہ بنیے کی سامنے یک دوکان تھی سو ۸ روپیہ ماہوار سے کرائی
 ہندی ۱۸۷۳ کے اخیر کے سال میں لئی اور متمکن ہو بیٹھے ،^۷ کچھ
 فہوش فہاش ایدھر اودھر سے جمع کر کے لے بیٹھے ،^۸ جونئی پرانی
 چھتیریاں ساندنی لگی^۹ چینی کے برتن بھی ساندھتے تھے ، دوکان کا پردہ

۱ تو اوسکے ساتھ فہر کیے سال و کپڑے یین نے کی دلاوی B

۲ B omits this clause

۳ B پارسوں کو کے بیچنے یعنی بہتیارے تھی

۴ B تھی

۵ اور چھاکت پنے میں قضیہ و فساد بھی بوہوت برنے لگا B

۶ A الغرض ، B عرض

۷ الغرض بازار میں موتی شاہ بنیا کے سامنے حیدر علی قاسم جی پروس میں گاؤس جی ناسکر B
 کی دوکان تھی سو فی ہندی ۱۸۷۳ اخیر میں اٹھ روپیہ (۸) ماہوار کون کرائی لئی اور
 متمکن ہوئی

۸ B ایدھر اودھر سے جمع کر کے بسم اللہ جریہا و مرسوا بڑی

۹ So in B. A جونئی پرانی کاغذوں (۹) چھتیریا ساند سوند کے بیچنے لگی

کوئی مالک نہیں کہ تمکون پوچھیگا، فی الفور ہم سب کا سب مال اوتھا کہ
اپنی مکان پر لے کتی اور فجر میں اوسکے جو خریدار تھی اسکوں بلاکے
بیچ دالا اور روپیہ پونا چار سو کے رقم ہینئاً مرئاً^۱ کر گئی، الحمد للہ
والمئة اب تو قریب پانچسو روپیہ کی پونجی فہر ذرہ ذرہ دوکان کا کام
بھی ترقی پر آئے لگا، کچھ نئی کاغذ کی چھتیاں کے پتی یا^۲ لئی اس
میں بھی خوب فائیدہ ملا، فہر یک سبب اور محمود ہوا کہ یک مدۃ کے
بعد ہمارے خسر مقدس ملا مہر علی صاحب مع قبلا ستارہ سے تشریف
فرما ہوئے^۳ سو ان کے واسطے خاصا یک مکان اوتارے کے واسطے
لیا^۴ اور حق ضیفان معہ اکرام عالیشان بجانے لگی^۵ چند روز بمبئی
میں^۶ استقامت فرمائی اور موصوف کے پاس کچھ نقدیات^۷ سے تھا،
اس میں دو سو (۲۰۰) اصریاں تین ہزار روپیہ کا عوض والد ماجد کے
حوالے کرکے کچھ مال خریدنے کے لئے فرمائش کی^۸ کہ برودہ کے
لئے قابل تجارۃ کی مفید ہو سو دلوائی^۹ والد صاحب اس بابت میں خوب
ماہر تھے^{۱۰} فہر کیا پوچھتے ہو ہذا ما کنتا نبغی بری جرعت کے
ساتھی چھاتی کشادہ کرکے بازار میں جنس تجارت خرید کرنے لگے،
لوکونے دیکھا کہ یہاں کا معاملہ تو نقد ہے پھر تو اودھاری دینے لگے،
اصل میں جو ہووے شیر * اچھی فہر شیر کے در دست شمشیر^{۱۱} وہ روپیوں کی

-
- ۱ B omits Arabic phrase
۲ B بیتان Sic. for پیشان
۳ فہر یک سبب محمود ہوا کے یک مدۃ کے بعد ۱۸۷۵ میں ملا مہر علی صاحب مع قبلا
دکن سے تشریف لائی
۴ B سو اونکی لئی یک کرائی کا خاص اٹی روپیہ مہوار کا مکان لیکر اوس میں اوتارا دیا
۵ B omits
۶ B بمبئی
۷ B نقدیات
۸ B اس میں دو سو اشرفیا نقد نکال کے باوا صاحب کے حوالہ کیا اور فرمائش کی الخ
۹ B کہ تجارت کے لائق جو مفید جانو سو ہماری واسطی خرید کرو
۱۰ B omits clause
۱۱ B same Persian phrase difficult of comprehension

ہمت میں کوئی دس پانچ ہزار کا معاملہ اولت پلٹ گیا، اگرچہ حقیقت میں [75] اس میں دلالی سوائی کچھ زیادہ نفع نہ تھا^۱ مگر بیپاریوں کی گنتی میں آئی اور اس سبب سے بازار کا لین دین جاری ہوا، اور ہم نئی سعادت کا وقت غنیمت جان کے ملا صاحب موصوف کی لڑکی جو حال میں ہمارے قبیلہ ہے ان کوں خطبہ کیا، مگر اس کا جواب پذیرہ (؟) نہ ملا^۲ اقبال میں لیت و لال کر کے فرصت کون غنیمت جانا بعض عذر درپیش کر کے فرمایا کہ انشاء اللہ ہمارے وطن کون پوہنچے پر جواب شافی و کافی دینگے^۳، لیکن مخفی نہ رہے کہ بی لڑکی کی شادی سال آئندہ میں ضرور جہان قسمت ہوگی وہاں کرینگے، ہمکوں تاخیر منظور نہیں^۴ یوں فرما کے طرف برودہ روبراہ^۵ ہوئی اور حقیقت میں ہم مجبور تھے، کون سے پونجی تھی کہ تازہ وارد نیا سیا دوکان کا کام چھور کے یہاں سے معہ قبائل برودے تلک شادی کون جاویں، لیکن وہ واہب العطیات^۶ کی عجب قدرہ ہے یک تھورا سا عرصہ گذرا ہوگا کہ ایک دن دیکھتا ہوں^۷ کہ باواجی صاحب زور شور سے چلے آتی ہیں اور ساتھ یک سامان کا بھرا ہوا گارا بھی ہے، فرمانے لگے جلدی سے یہ گارا خالی کرلو، اس میں کچھ نہیں ہے فقط ہیل بال^۸ کے پریکے ہے سو خالی کرلی اور ہم

۵

۱۰

۱۵

۱ فہر کیا پوہنچے ہو بری جرعت کے ساتھ کشادہ چھانی کر کے برا۔ میں میں جنس B میلکلا (؟) کچھ، اوہا، کچھ، منبتارہ (؟) وغیرہ خرید کر دیا، کوئی بھی اودھار دینے کو پشو پیش کرنے تو اوسے وقت نقد دئی جاوے، فی خریدی میں دوسرا تو سوائی دلالی کے کچھ حاصل تھا

۲ وقت غنیمت جان کے ملا صاحب موصوف کی لڑکی جو ہمراہ تھے اوسکوں خط بہ کیا مگر B حال تو لیت و لال کر کے فرصت کون غنیمت سمجھی اور بعض عذر درپیش کئے

۳ انشاء اللہ تمہارے سوا دوسرا خریدار بھی کون ہے B

۴ مگر ایک شرط کے ساتھ، کہ تم سال آئندہ میں شادی کرلو تو خیر نہیں تو ہم کو تاخیر B منظور نہیں

۵ روبراہ (Sic.) for pers. واسے گنگو میں طرف برودہ کے سدھارے B

۶ اللہ B

۷ تھورا سا عرصہ گذرا کہ یک سبب سعادت مندی کا گذرا B

۸ B 'Heel-Ball' (S. O. B.)

ہنس ہنس کے کہنے لگے کہ باواجی صاحب یہ کیا بلا اوتھا لائے ہو سو آپ فرمانے لگے کہ فقط جی سب کا روپیہ (۶۰) شاہٹہ دیا ہوں اس میں کیا نقصان ہونیکا ہے ، اندنو ہم بازار میں سے تھورے تھورے ہیل بال یعنی کالے رنگ کی بتیاں لشکری سپاہیوں کو بیچنی کے لٹی لا رکوتی تھی ، مگر وہ ہلکے بازارو قسم کے ، لیکن یہ ہیل بال تو عمدہ انگریز بازاری برے شاپ والے باکستر کمپنی والیکی تھے ، اندنو اس کا کارخانہ بند ہونے کے سبب سے سامان شاپ کا بیچ دالتے تھے ،^۱ کر کے والد صاحب کوں رستے میں جاتے تھے سو بلا کر کہا کہ بھائی میا جی ہیل بال تمارے لڑکوں کی بازار میں دوکان پر سب بک جائینگے ، خرید کرلو ،^۲ ناھا ہونے آخر روپیہ (۶۰) شاہٹہ کون تھورا [77] توکل کر کے لے آئے^۳ خیر ہم نے اوسے لونچھ لانچ صاف کر کے خاصے پریکے باندنے لگی صانع قدرے کا تماشا دیکھو لشکری سپاہی لوکو نے راستے میں جاتے جاتے وہ ہیل بال صاف کرتے دیکھے سو دفعتاً دوکان کی طرف جھوکے^۴ اور یک یا دو بتیاں اوس میں سے خریدی ہر یک کی قیمت یک آنہ دیا ،^۵ جب اپنے مکان پر جا کر اپنی توشدان پر استعمال کر کے اپنے رجمنٹ والے دوسرے سپاہیو کوں بتائی اسکی جھلک بوہوت پروف ہوئی^۶ اپنی رجمنٹ کے افسر کو بھی بتائے وہ بھی دیکھے کے بوہوت خوش ہوا ، اس ہیل بال کا

۱ مگر یہ ہیل بال انگریز بازار برے بیاری باکستر کمپنی کا بھاگیدار ایڈنچی باکستر والی B مشور ہے ، سو وہ اپنا بھاگ لاگ چھرا کر سامان بانٹ لیا ہوگا

۲ کہا کہ بھائی میا جی تیرے کام کی جس ہے ، بازار میں تیرے لڑکوں کوں دوکان پر B نکال ہوگا

۳ توکل کر کے گارا بہر لائی B

۴ جھکے Urdu B

۵ اب صانع قدرے کا تماشا دیکھو اوس ہیل بال سے بتیاں لیکے اوس پر کے دوا کے سبب B سین ٹیوگ چری ہوئی ، اونچھتی تھے ، سو یک لشکری سپاہی نے رستے جاتے دیکھے کے ہمساری طرف متوجہ ہوکے یک یا دو بتی خرید کیا ۔ قیمت یہی ہر یک بتی کا یک آنہ لیا

۶ Cl. omitted in B

میکر دیکھ کر یعنی بنانے ہارے کہ نام سے واقف ہو کر کھا بی میکر برا نامدار ہے ، اور دوسرے سپاہیوں کو اشارہ کیا کہ تم سے بن سکے تو سب کے سب خرید کر لو^۱ وہ سب رجمنٹ کے سپاہی لوگ سنتے ہی عزم بلزوم کر کے پھیلے مرحلے میں کوئی دس یا پندرہ نفر ہماری دوکان پر آئے حلقہ کر کے کھرے رہے اور کھینے لگے ہم سب کوں یک یک روپیہ کا دیو ہم نے اُن لوگوں کا خرید کر نیکا مصمم ارادہ دیکھا تو قیمت بڑا دینی اور یک روپیہ آط دانے بیچے سو قریب پندرہ یا بیس روپیہ کا بکرا کیا،^۲ فپھر تو تھورے کلاک کے بعد قریب سو ۱۰۰ یا دیر سو سپاہیکا جھوکم اُن پرا سب کوں دیکھ کر ہم گھبرا گئی اور دوکان کے دروازے بند کر لئی اور پار پروسی سب دیکھ کے گھبرانے لگے،^۳ سامنے سے موتی شاہ سیٹھ کے گماشتے پوچھنے لگی کہ خیریت تو ہے ، طیبجی کی دوکان پر بی کیا دھوم ہے،^۴ آخر معلوم ہوا کہ فقط خرید و فروخت کا معاملہ ہے^۵ سپاہی لوگ ہیل بال کی خریدیکون آئے ہیں، جب ہمنی دیکھا کہ بی ہیل بالکا معاملہ تو کچھ عجب دھپکا ہے^۶ فپھر ہم تو یکدم گران فروش بن گئے^۷ اور یک بقی کے^۸ آنہ قیمت جبراً لئی^۹ فپھر دوسری رجمنٹ کے سپاہی لوگوں نے اکر سب خرید کر لئی،^۹ بل کل سب ہیل بال کی بکری ہو گئی

-
- ۱ ہیل بال کی کوئی کو طالب کیا اور اس کا میکر یعنی بنانے ہارے کا نام دیکھ کر کھا کہ B
 کیوں نہ ہووی بی اصل میکر بوہوت نامدار ہے
- ۲ تو مینے کہا کہ اب تو ہم روپیہ یک کے^۸ بی دینگے ، اس بھاؤ سے یہی وہ لوگ نے قریب B
 کوئی پندرہ یا بیس روپیہ خرید کی ،
- ۳ اور بازار لوگ بھی گھبرا گئے ، B
- ۴ بی کیا ازدهام ہے ، B
- ۵ جواب دینے سے معلوم ہوا کہ خیریت ہے فقط ہیل بال کے خریدیکو سب سپاہی لوگ B
 جمع ہوئے ہے
- ۶ B omits clause
- ۷ غرض بی کہ ہم تو بوہوت گران فروشت ہو گئی ، B
- ۸ اور ہر یک بی کہ^۸ آنہ قیمت لینی لگے ، B
- ۹ اوسکا سنکر دوسرے (ے) دن دوسری رجمنٹ کے لوگ بھی توٹ پری ، B

روپیہ ۱۲۰۰ بارہ سو کا مبلغ بند بیٹھا،^۱ [78] طرفہ توئی تھا^۲ کہ روپیہ رکھنیکون کوئی جائی محفوظ تھے،^۳ الحمد للہ و المنہ ہمارے والد ماجد بی احوال کا مناظرہ دیکھکر بوہوت شکر گزار ہوئی،^۴ قلم کون کوان طاقت کے اسکا بیان رقم کر سکے^۵ والد صاحب ہنسکے کھینے لگے کہ طیب تیرا شادیکا انجام بشارہ کرتا ہے^۶ اور بوہوت شادان و فرحان تھے اسمیں یکائیک میں بیمار ہو گیا، بیماری بوہوت مہلک در پیش آئی زندگی سے مایوس ہو گئی^۷ غرض قریب ۳ تین مہینے متواتر لازم الفرائض رہے بعد ان مع العسرأ یسرأ^۸ صیحت و عافیۃ ہوئی فپھر شادیکی پرشس و مکاتبات و مراسلات جاری ہوئی مگر سامنی سمدی لوگ کچھ حرف دوئی تکنے لگے، سبحان اللہ جدھر دیکھا اودھر ٹیکے۔ یک دون نذر آنے لگا،^۹ اس گفتگو کے درمیان ہمارے مامو میا سعد اللہ در پیش تھی، سامنے والے سب طرح کی جشتجو کر کے آخر اصل باتیں آئی،^{۱۰} اسوقت میری اتھارہ ۱۸ برس کے عمر تھی،^{۱۱} بھر طور والد ماجد کا ہمارے ساتھ آنا ہر چند نہ ہوا فقط ہمنی اپنی ذات سے مستعد سفر ہوئی، کمبایہ سے ہمارے اما صاحبہ و

۵

۱۰

۱ بلکل سب ہیل بال کی بکری ہو گئی آخر آخر دھیلے کی یک بی بی بی بیجی، سب مل کے B

قریب ۱۲۰۰ روپیہ کی بکری ہو گئی

۲ B omits

۳ فقط متی کے چیز (و) میں ہر کے یک مکان میں چھپا رکھے فقط دو سو تین سو کا خردہ B جمع ہوا تھا۔

۴ شکر خدا ادا کرنے لگی B

۵ B Clause omitted

۶ اور بندہ کی طرف دیکھکر مشکرا کر کوئی لگی کہ اب طیب تیرا بی بی ز اوترا تم اپنی شادی کی طیاری کرو، B

۷ بیماری ہی بوہوت شخط پیش آئی زندگی سے مایوس ہو گئی، B

۸ Sic. for Qur. 94: 5, 6.

۹ (۴) B omits cl.

۱۰ وہاں سبحان اللہ ہمنی ہی اس ماملہ میں مامو صاحب میا سعد اللہ کون در پیش کئے تھے B

۱۱ اونکی سہی شکور ہوئی، فقط ہم اتھارہ برس کے عمر میں، B

بہن صاحبہ امینا بو کون ہمراہ لیکے طرف بروودہ کے روانہ ہوئے ، اب سنیٹی ہماری شادیکا قصہ تو بوہوت طول و طویل عبرۃ للمعتبرین ہے ،^۱ مگر بمشتہ نمونہ خروار بیان کرنا ہوں^۲ جب بمبئی سے میں نکلا تو فقط بری کوشس سے پانچسو (۵۰۰) روپیہ نقد ساتھ لئی تھی^۳ اور زیور و کپرونکا تبقہ تو اما صاحبہ کے طرف تھا اور دوسری خطا تہ کیا ملا مہر علی صاحب جو ہما(رے) سسریت تھے وہ برے دولتمند ہے کچھ اپنی مدد کرینگیں^۴ خصوصاً زر و زیور کی طرف سے کچھ تقریر نہ کرینگے^۵ اسکا بالعکس ہوا ، ابتدا میں بی باتکا جھگرا ہوا حتیٰ کہ سوائی خاطر خواہ زریاں و پوشاک کے شادی کب ہوتی^۶ ملا صاحب موصوف نے صاف کہا کہ تمہارے پاس نہیں تو اپنی گھر میں خوش بیٹھو ، ہم بیٹی دینے کے نہیں ، اور ایدھر دیکھو تو ہمارے اما صاحبہ بالکل چھو بتائے^۷ [73] کچھ بھی دینا خیرصلا^۸ ، ماما جی صاحب سعد اللہ جو درمیاں تھے وہ بھی اپنی بہن یعنی والدہ صاحبہ سے اتھر پرے اور خنفا ہو گئے کھینے لکے تم بیتے کی بھو لینے آئی ہو مسخری کرنیکوں آئی ہو ، کچھ تھورے میں تھورا دو سو روپیہ کا زیور تو ضرور چاہئیے ، الغرض ہر دو جانب سے لا یعنی گفتگو ہونے لگی^۹ تاکہ شادی کا معاملہ بگرنے لگا ، اس میں کم نصیبی کے سبب سے یک قباحت

۱ اما صاحبہ و ہمسیرہ صاحبہ امن بو وغیرہ کون ہمراہ بروودہ شادی کرنی کو سدا ہارے B
وماں کا نصہ تو طول و طویل ہے .

۲ مگر بمشتہ نمونہ ذرہ سنیے B

۳ بندہ تو فقط طبل تھی کے موافق ۵۰۰ روپیہ کی ہندی لے گیا تھا ، B

۴ معونۃ کرینگیں B

۵ زر و زیور کی طرف سے تقرار نہ ہو گئے B

۶ حتیٰ کہ خاطر خواہ ہماری گھر کے عزت بچ زیور و پوشاک دو تو شادی ہوگی نہیں B
تو اپنی گھر میں خوش رہو ،

۷ بتاے or بتائے (۶)

۸ B omits ہم بیٹی خیرصلا

۹ الغرض ہر دو جانب سے کشاں کشاں گفتگو نالائق ہونے لگی B

دوسری درپیش ہوئی، نیک عورت مسمات شرفبو^۱ پانچسو روپیہ کی قرضدار نکلی، واقعی میں باواجی صاحب کون اگلے بروودہ کے معاملہ میں دینا تھا، وہ نیک بخت اپنی پانی پر آگئی^۲ بعد بوہوت رد قدح کے^۳ سارے تین سو روپیہ (۳۵۰) دیکھے فیصلہ کیا اور قریب ۵ روپیہ پرچورن خرچ ہوگئی فقط یکسو روپیہ باقی رہگئی^۴ اب شادی کیوں ہوتی ہے اور زیور کا تو خدا حافظ^۵ نہ اماں صاحبہ کچھ داد دیتے ہیں نہ سامنے والے ذرہ صبر پکرتے ہیں، فدوی نے دیکھا کہ معاملہ ہات سے گیا اور لوگو میں شماطط^۶ ہونے لگے، بروودہ کے لوگ برے ارزال خدا پناہ میں رکھے اور کوئی دشمن بھی ایسے فیہاندیمیں نہ فہشے، مگر صانع قدرت نے مجھے ہوشلا دیا^۷ اپنی ذات سے مردانگی کر کے یکدن فجر میں ملا صاحب مہر علی کے پاس گیا^۸ اور بری حرفت سے عاجزی کر کے بری بری امید بنا کر معاملہ مرگز پر لایا، مامو صاحب سعد اللہ کون اپنی کرلی غرضی کہ بشدۃ تمام لرزان و ترشان بند بیطا^۹ رسومات شادیکے شروع ہوئی، اتنے میں یکایک دعویٰ کے متولی عبدالحلیم صاحب نے ناحق، روپیہ پونو سو (۷۵) کا دعوا کیا، کہ تمارے والد پر آج کئی برس ہوئے دعویٰ کے باقی ہے سوئی سوائی ہرگز نکاح نہ پڑونگا، الغرض لاچار لاچار جبراً و قہراً مع انجونکی دھار کے ساتھ سیٹوئے۔^{۱۰} [30] سب نے ملکر دلوائی طرفہ ئی ہوا کہ میں روپیہ کے باب میں کچھ تحقیقات کرنے

۱ نیک شرفبو کر کے عورت، Sic. B. A.

۲ B omits clause

۳ B om. ساتھ A رد قدح کے سات

۴ قریب پچاس روپیہ ایدھر اودھر خرچ ہوگئے B

۵ زیور کھان سے دیوی، B

۶ تہنتہ بازی B

۷ بروودہ کے لوگ..... ہوشلا دیا، B omits clause

۸ آخرس میں اپنی ذات الخ B

۹ (۹) بند بطایا A Sic. B

۱۰ معہ انجون کے دھار سمیت سی روپیہ دلوائی، Sic. B. یلیت کو تن Text illegible. A

گیا اسمیں ملا صاحب نے دس پانچ گالیا دیکے پانچ روپیہ کفارہ بھی لئی،^۱ الامان خدا کوٹی دوشمن کون بھی ایسے شادی نصیب نہ کرے^۲ اب اللہ ایک بدمام ہو کے^۳ خویشیو میں سے مانگ مانگ کے تھورے سے روپیہ قرض ایکے کارروائی کئی " شرمندگی سے قبیلہ کے لوگوں کو کھانیکوں بلائیے اوکونے بلامک خویش نے کیسے کیسے ہجو بنائی کہ سبحان اللہ اب تلک لوکوں کے بیاضو میں موجود ہے اور شب گشت میں راتکے وقت لوکو نے اوھے کے کاٹھر^۴ کے رنگ بنا کر دولے کہ سازن میں عورتو اوپر پچکاریا مازی سو یاد داشت کے لئے میاں غلام عنایة اللہ کی حویلی کی دیوار کے اوپر پچکاریانکے اب تلک کالی داغ عوام کی مسجد کے سامنے کے دیوار اوپر قریب پستالیں برس ہوئی نشانی موجود ہے،^۵ اور زیادہ بیان کرنیکون غیرة دامنگیر ہوتی ہے، حتی کہ شادیونکی لاهو نیا و گیت جورے گئے اور گنج رنج سے معمور ہو کر ساتھ فضیحت تمام کی اپنی وطن کون اوتی،^۶ مگر خیر اس خواری کے ساتھ اپنی مقصد منزل^۷ کون پوہنچی، یعنی دولہن کون ساتھ ایکے آئی، نہ سب معاملہ شاید ۱۸۷۶ ہندی میں ہوا اور اسے سالمیں چند ایام کے بعد (—)^۸ کمبایہ سے عزم سفر بمائیکا کیا، رستے میں خوب طوفان کھایا، بمصیبت تمام

۵

۱۰

۱۵

۱ ہم نے ذرہ سبب دریافت کرے گئی تو ۵ روپیہ کفارہ بھی لئی، B

۲ سبحان اللہ کیا اوصاف کا زمانہ تھا B has this clause instead:

۳ Sic. A ? B has a different version

۴ بعد شادی کے ہم طیل تھی (۶) مورھے تھی B

۵ B omits clause

۶ B omits whole passage from Sic. Notes (4) & (5) on the last page اب کچھ قبیلے کون کھانا ضرور پرا، اوسکا بیان تو کرنے غیرة دامنگیر ہوتی ہے۔

۷ حتی کہ شادیکے و مہمانی کے گیت ولاہی نیاں جورے کئی اور رنج کے گنج سین معمور ہو کر فضیحت تمام سین دولہن کو لیکر اپنی وطن آئی، B

۸ B for مقصود منزل

۹ A illegible

مبائی کون سلامت پوهنچی ^۱ الحمدلله والمنة بمبائی 'اگر دیکھتا ہوں کہ باوا صاحب نے پیار کیا ہے اس میں بھی خساراً ہے اور پیشونکی تنگی کے لئے ولی محمد ابرام جی والیکوں کمبایۃ کا گھر پانچ سو (۵۰۰) روپیہ لیکے رہن کر دیا ہے، خیر اہستہ اہستہ سب معاملہ راست پر آیا،

۵ ایک رقم پانچہ یا چھی برس پردیس ^۲ اختیار کرنا پرا، اب ہماری ترقی کا ایک سبب بھی رقم کرتے ہیں، ایک روز شاید سنہ ۱۸۷۹ ہندی میں فراچی و نوشیرواں جی کاما والیکی وہاں سے پندرہ سو روپیہ کی پانچ [31] پیتیاں بری بری فیل نما کھلونیکی باوا صاحب و ہم خرید کر آئے، اس میں دو صندوقان کھولنے سے سارا دوکان بھر گیا، ^۳ ایک نصف کون سنوار کے دوکانپر کھلونو کا تماشا لگادیا، اب کیا پوچھتے ہو کھلونیکی تو تمام بمبائی میں شہرة آفاق ہوگئی چارو طرف سے تمام انگریز کے نوکران و چاکران و ماما یا و ددائیاں ^۴ بچونکون بھی ساتھ لیلیکے آوی سو خرید بھی کرے اور ان کے صاحبو اور بی بیونکے وہاں بلا لیجاوے ^۵ اور Tyabjee Toys Merchant طیب جی تائیز مارچنٹ مشہور ہوگئی یعنی کھلونیکا بیپاری لقب پر گیا، نہ ایک پھیلا سبب مدمو میں و انگریزو میں وقفیت کا ۱۰ ہو گیا، فہر تو ہر روز ^۶ کھلونیکی پیتیاں مزدورونکی سر پر اوتھوا کے ہر ہر انکروزونکے بنگلے پر جانے لگے ^۷ اور بھائی فیض حیدر فہیریکے لئے ہمیشہ طیار رہے، فہر جون جون وقفیہ زیادہ ہوتی چلی اوسمیں دوسری دوسری

۱ اور اسی سال میں شادی کے بعد چند ایام کی بمبائی کے سفر کئی رستے میں جہاز B

خرابی پر چر گیا، زندگی سے اباوس ہوتے ہوئے بمبائی کون پوهنچی

۲ بدیشی B

۳ جس میں دو پیتوں سے مکان بھر گیا

۴ داتیاں A & B for Sic.

۵ ددائیاں بولانکون آوئے فہر طیب جی تائز مارچنٹ الخ B

۶ ہمیشہ B

۷ فہر تو ہمیشہ پیتیاں بھر بھر کے مزدورونکی سر پر اوتھوا کے لیجانے لگی B

چیزوں کی بھی فرمائش ہونے لگی^۱ اور نیک و بد^۲ گراہگونکی بھی وقفیہ ہوتی چلی فپھر تو دن بدن سوئی دھاگا و تیب بابن^۳ قینچی و قلم تراش وغیرہ نوم تام^۴ تحفہ تفاریق سے چوں چاں کرنے لگے، اس مابین میں اور ٹیک سعادت مند سبب در پیش ہوا یعنی میانجی والو نے خورشید جی کاؤس جی گوگا کے معرفت سے مدمونکے بَنک کا مِلنٹیری کا سب سامان طرح طرح کا کمیسن کر کے منگوا یا ہوگا سو وہ نیک بخت نے مارے طمع کے ایک کے بدلے تینورا یعنی (۲) انواس منگوائے^۵ اور اس میں سے میانجی کی قبولاتہ جب یک رقم اسکوں دیتی باقی دو رقم اپنی پاس چھپا رکھی^۶ اور کئیں دن کے بعد وہ دو رقم میں سین ٹیک رقم پار سے حرمز جی ماجو جو اس کا بھی بھی بیپار تھا^۷ اوسے تھورے سے زیادہ قیمت سے بیچا^۸ فپھر وہ تیسری رقم بیچنے کو نکالی جب تو میانجی والے اور وہ حرمز جی [82]^۹ ماجو ایک سنپ ہو گئے کہ اب کہاں جانا ہے نہ^{۱۰} رقم کون دوسرا بیپاری لینے والا آخر کون^{۱۱} اپن دو جن تھکا کر شراکت میں لینگی اس جست جو میں وہ مسبب الاسباب نے ہمارے واسطے ترقے کا سبب

۵

۱۰

۱ اور بھائی فیض حیدر کھلونے (لے) کی ابھر نے لگی اوس میں دوسری دوسری چیزوں کی B

۲ B بھلے بری

۳ B omits

۴ B omits تام

۵ ان دنو میں میانجی والو نے خورشید جی کاؤس جی گوگا کی معرفت سین کمیسن کر کے ملنٹیری یعنی مدمون کا سامان و کپرا ریسمی منگایا ہوگا، سو خورشید جی گوگا نے مارے طمع کے اوسے موافق رقم منگوائی الخ

۶ B دبا رکھی

۷ B اوس میں سین بھی یک رقم حرمز جی ماجو کر کے بیپاری تھا الخ

۸ B اوسکو بیچی

۹ Form here onwards pp. 82-87 are not in the handwriting of Tyabjee. They are in the handwriting of some one else not identified. But B is entirely in T's handwriting and in case of divergence I adopted the text of H

۱۰ A یہ The scribe who knows Urdu begins to correct the author's spelling!

۱۱ A کو

کیا یعنی وہ ملن نیری^۱ کی پیتیاں خورشید جی گوگے نے نوشیرواں جی کامہ کی دوکان میں رکھیاں تھیں^۲ کہ کوئی خریدار آوے تو بیچنا، درمیان اس بات کے اتفاقاً نوشیرواں جی کامہ^۳ کے دوکان پر بندہ بھی بدستور جا پوہنچا، سو رمزاً رمزاً مجھی پوچھنے لگا کہ^۴ ایا طیبجی تون بوی مدمونکی فہیری فہیرتا ہے^۵ اگر تون^۶ کچھ سمجھتا ہووے تو دیکھ جی^۷ انواس ملن نیریکا کیسا بکاؤ ہے، تون لیوے تو میں تجھے دلاواؤں، میں نے وہ انگریزی میں لکھا ہوا کاغذ انواس کا ہانمیں لیکر چپ خالی سر دھونایا جیسا میں سب سمجھتا ہوں، مگر قسم خدائے تعلقے کی اوسمیکا ایک حرف بھی میں نہ سمجھتا تھا، کوئی چیز کے نام و نشان سے بھی ناواقف تھا مگر وہ انواس کون گھر میں لا کر چپ خالی فہان فہی^۸ مار کر دوسرے دن پیچھالی گئی^۹ اور کہا کہ اگر آپ کی خوشے دلوانے کی ہے تو ہم اپنی کون طیار ہے،^{۱۰} بھر طور انکی رائی بچ^{۱۱} خرید کر لیا اور وہ سب کا سب مال [۴۳] اوتھا لائے، اب کیا پوچھتی ہو گھر میں لائی کہ وہ مال تو سب سونے کا ہو گیا، وہ ہی^{۱۲} میانجی والے بیچارے نے تو خوف کھایا کہ جی تئی سوکن^{۱۳} کھان سے پیدا ہوئی، میانجی کا لرکا شیخ داؤد آکے فی الفور دوبراں قیمت^{۱۴} دیکی سبکا سب مال خرید کر لے گیا لیکن بندہ نے یک حکمت خوب کی کہ ایسے قیمت سہیں بلکل سب مال نہ دیا، اوس میں سب ذات کا مال

-
- ۱ ملنیری A
 ۲ The scribe in A makes minor alterations in spelling only, کون for کو،
 ۳ for تہ or تئی but preserves the text with accuracy
 ۴ کا ما A
 ۵ کہ A omits
 ۶ فہیری پھرتا ہے A
 ۷ تو A
 ۸ یہ A
 ۹ پرائیہ A
 ۱۰ بیچھالے گیا A
 ۱۱ تیار میں A
 ۱۲ موجب A
 ۱۳ وہیں correctly A
 ۱۴ سوکن A
 ۱۵ دوبراں قیمت A

پاؤ حصہ مخفی کر کے رکھ لیا اور کھلوانیکی فپھیریکے پتیونکے ساتھ اس
 نئی انگریزی سامان کی بھی پتی بھر کے بھائی فیضحیدر کے ہمراہ کر دینی
 اوسمیں سے پھیلے دن خوب اچھی بکری ہوئی اوسمیں خوب سا نفع ملا پھر
 تو ہمارے مدمو کے سامان سے انکھے کھل گئی^۱ اور اس بیچار پر ہم تو
 خوب متوجہ ہوئی اور بیچار کا کام بھی ہار پرنا چلا، اور انگریزوں میں بھی
 مشہور ہوتے چلی، ہندی ۱۸۸۱ میں باوا جی صاحب بھائی میاں نے کہا کہ
 تون اپنے بھائی فیضحیدر کون اپنی ساتھ شریک کر لی اور دوکانکا نام طیب
 جی و فیضحیدر نام زد کرو، اوس مجب کیا، مگر انگریزوں میں تو طیب
 جی و کمپنی کے نام سے صحیح بیلونپر ہونے لگی، اسی طرح چند سال
 کارخانہ چلتا رہا اوسمیں یک سبب اور درپیش ہوا، یعنی جس دوکان میں
 ہم اتھ روپیہ کرائی سے رہتے تھے [84] اوس مالک نے دوسریکون سارا
 گھر بیچ دالا، جب تو نئی مالک نے کرایا زیادہ کیا بارہ روپیہ لینی لگا،
 یہ کرایہ برہ نے کے لئے بوہوت تقرر^۲ ہونے سے ہمارے سامنے والے
 سیط^۳ موتی شاہ کے گوش زدئی بات ہوئی اوندنون میں سیط موتی شاہ کا لرکا
 کھیمچند شاہ کون میرے ساتھ نہایہ دوستی دعویہ تھا اور موتی شاہ کے
 لرکے کے ساتھ کچھ لین دین بھی شروع ہوا تھا حتی کہ شراکت میں تھورا
 سا بیچار بھی کیا تھا، اوس سبب میں ازراہ شفقت میں^۴ سیط موتی شاہ نے
 باوا جی صاحب کون بلا کر کہا تم ہی دوکان چھور دو میں تمی^۵ ہمارے
 سیط حرمز جی بھمن جی واریا کے دوکان خاص کفایہ میں دلوا دیتا
 ہوں، خیر وہ تو یک برا خاصا گھر امیر پسند رنگ روغن^۶ کیا ہوا

۱ انکھیں کھل گئی A

۲ یہ کرایہ برہنے کے لئے بہت تکرار الخ A

۳ سیٹھ A

۴ میں omits A

۵ تمہیں A

۶ روغان B

- جس میں اصل واریا جی صاحب کی پیڑی^۱ تھی پچیس روپیہ ماہوار سین
کرایہ مقرر ہوا اور پروس بھی بوہوت معتبر تھا، یک طرف دادی سیٹھ^۲
والی دوسرے جھانگیر واریا اور درمیان بندہ بھی چتک متک ہو کے سارے سنوار
کے بیتھا، بعد چند مہینے کے ہمارے قبیلہ بھی سری بروہہ سین تشریف
لائے [۴۴] وہاں استقامت فرمائی سنہ ۱۸۸۳ ہندی میں فرزند ارجمند زینب بی
۵ سین حاملہ ہو کر اپنے وطن مالوف کون سدھارے اور ہمارے حال
کی ترقی ہوتی چلی، اس مابین ہمارے اوپر ایک حادثہ گذرا یعنی ۳ شخصوں
نے (۱) مسیرس بائیس کمپنی و (۲) مسترہنشا و یک مدم (۳) مستریس گاجلی
نہ^۳ دیوالا نکالا، اسمیں ہم قریب چار ہزار روپیہ کے خسارہ میں اگئی
۱۰ اوسکا بھی ایک قصہ ہے مگر تطویل مانع ہوتی ہے، مگر انجام اوسکا ان مع
العمرآ^۴ بسرآ ہوا، اوسی سال میں ہندی ۱۸۸۳ مطابق تاریخ ۱۲ صفر المظفر
سنہ ۱۲۴۲ ہجریۃ فرزند زینب بی کے تولد ہونے کی خوش خبری کا خط
مسرت نمط بروہہ سے آیا، اس مؤدہ خوشی سے دل میں سرور آنکھوں میں
نور پیدا ہوا، اغلب نہ^۵ ظن غالب ہے کہ فرزند سعادت مند کے شرف تولد سے
۱۵ روز بروز ہمارے طالعه کو اکب نے ترقی پائی قریب یکسال کے بعد ممبائی میں ساتھ
اپنی والدہ کے تشریف لائے، اب زمانہ پھر اپنی تبدیل و تحریک کیا
چاہتا ہے یعنی واریا صاحب کے مکان میں ہم رہتے تھے وہ مکان سب کا
سب ۱۸۸۴ ہندی میں بھمن جی واریا کے پاس سے [36] جھانگیر واریا
نے خرید کیا غرض جی کہ وہ گھر کون تور کے اپنی کے ساتھ ملا کے
۲۰ یک برا عمارت^۶ عالیشان بنا کرے، ان صاحبوں سے تقاضا شدید ہوا کہ

۱ بہری A

۲ Note very peculiar spelling in B. A سیٹھ

۳ نہ A ; B (caor) نے

۴ Sic. See above

۵ بہ A

۶ ایک بڑی عمارت A cor

ہمارا مکان جلدی خالی کر دیو، بس ہمارے اوسان خطا کر گئے کہ یا اللہ اب کدھر جاویں، غرض جی کہ بڑھوت دن^۱ مکان کے خالی کرنے میں ایت لال کئی^۲ آخر یک دن جھانگیر سیط اور اوسکا بھائی نوروز جی واریا نے ساتھ شفقت کے بلا کر کہا کہ دیکھو آج کئی روز ہوئی کہ تم ہماری بات سنتے نہیں اور مکان حوالہ نہیں کرتے مگر کل اس مکان کے کوپلو اتارے جائینگے اور مکان بھی تورا جائیگا، جی بات سن کر میری تو آنکھان بھر آئی^۳ اور عرض کیا کہ صاحبان آج کئی روز ہوئے مکان دھوندتا ہوں مگر جی بازار میں کوئی مکان خالی نہیں جس میں^۴ جا کے رہوں، تب واریا جی صاحبو نے آہستہ^۵ چھوٹی سی بات کہے کہ انگریز بازار میں جا کے کوئی بخار لو، جی سنکر مینی^۶ ہنس دیا کہ واہ وہ^۷ بخار میں کیا سامان ہے سو لیجا کہ بھروں، فی الفور اوس کے جواب میں کہا کہ جا بچتا کچھ اندیشہ مت کر کل دوپہر کو میرے ساتھ نیکل کی^۸ آفیس میں^۹ [87] ایک رقم مدمو کا باب ہے سو تجھے دلوا دیتا ہوں اور دوسرا بھی مال تجھی جو درکار ہے سو ہم دینگے، ایسے ہمت کے کلام سنکر دل تو بڑھوت خوش ہوا، اوسی وقت انکی کہنی^{۱۰} پر انگریز واری میں جا کر یک بخار کرائی سے لی اور موافق انکی قول کے وہ مال جو قبول کیا تھا اوس مجب قریب چار ہزار کا دلوادیا اور دوسرے^۱ اونکی ہم

-
- ۱ دن A crs. omits
 ۲ کے A
 ۳ آئین A cor.
 ۴ میں A omits
 ۵ آہت A
 ۶ میں A
 ۷ واہ واہ A
 ۸ نکل کر A
 ۹ آفس میں A
 ۱۰ انکے کہنے A

جلوسی یعنی فریدون جی لیم جی کون بھی سفارس^۱ کردی، انوں نے^۲ بھی ایک انواس ملنیری کا ریچی استورت کی آفس سے دلوا دیا، اب اس سبب سین بیپاریوں میں تو مشہور ہو گئی انگریزوں کے مدمو میں گڑاکی بڑھتی^۳ چلی، الحمد للہ کام تو خوب جمنے لگا، حتی کہ ہندی ۱۸۸۳ مطابق سنہ تاریخ ۱۲ صفر کوں فرزند فرخندہ فال زینب بو پیدا تھیا و ہندی سنہ ۱۸۸۵ ما فرزند شجاع تولد تھیا تہ بعد^۴

۵

END

This spelling in B represents the common pronunciation in Bombay. A سفارش

۲ A انوں نے

۳ B برتی

۴ This ends B.

A حتی کہ ہندی ۱۸۸۵ مطابق سنہ تاریخ انہا تیسویں شوال کو فرزند شجاع الدین تولد ہوئے
The two different endings should be noted.

